

I

NTELLECTUAL CAPITAL
IS THE FOUNDATION OF
INNOVATIVE DEVELOPMENT

'2020

«EUROPEAN SCIENCE»
BOOK 3. PART 2

Beletskaya I.A., Laukhina I.S., Paladieva A.F.

**INTELLEKTUELLES KAPITAL - DIE GRUNDLAGE FÜR
INNOVATIVE ENTWICKLUNG**
**RELIGIONSWISSENSCHAFT IM KONTEXT DER BILDUNG UND ENTWICKLUNG
DER WELTLICHEN SCHULE IN FRANKREICH**
*INTELLECTUAL CAPITAL IS THE FOUNDATION OF
INNOVATIVE DEVELOPMENT
RELIGIOUS STUDIES IN THE CONTEXT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF
THE SECULAR SCHOOL IN FRANCE*

*Monographic series «European Science»
Book 3. Part 2.*

*In internationalen wissenschaftlich-geometrischen Datenbanken enthalten
Included in International scientometric databases*

MONOGRAPHIE
MONOGRAPH

Authors:

Beletskaya I.A., Hurskiy I.Y., Kazak Y.Y., Laukhina I.S.
Litvinenko V.Y., Paladieva A.F., Stavchuk N.V.

Intellektuelles kapital - die grundlage für innovative entwicklung:
religionswissenschaft im kontext der bildung und entwicklung der weltlichen
schule in Frankreich. Monografische Reihe «Europäische Wissenschaft».
Buch 3. Teil 2. 2020.

Intellectual capital is the foundation of innovative development:
religious studies in the context of the formation and development of
the secular school in France. Monographic series «European Science».
Book 3. Part 2. 2020.

ISBN 978-3-949059-03-2
DOI: 10.21893/2709-2313.2020-03-02

Published by:

ScientificWorld-NetAkhatAV

Lußstr. 13

76227 Karlsruhe, Germany

in conjunction with Institute «SE&E»

e-mail: orgcom@sworld.education

site: www.sworld.education

Copyright © Authors, 2020
Copyright © Drawing up & Design. ScientificWorld-NetAkhatAV, 2020

ÜBER DIE AUTOREN / ABOUT THE AUTHORS

1. *Beletskaya Irina Aleksandrovna*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
2. *Hurskiy Ihor Yurievich*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, applicant
3. *Kazak Yulia Yurievna*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, graduate student, Senior Lecturer
4. *Laukhina Inna Stanislavovna*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, PhD in pedagogical sciences, assistant professor
5. *Litvinenko Viktor Yurievich*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, applicant, Senior Lecturer
6. *Paladieva Alla Fedorovna*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, PhD in pedagogical sciences, assistant professor
7. *Stavchuk Nataliia Vasilievna*, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychina, Ukraine, applicant

Inhalt / Content

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS / *LIST OF ABBREVIATIONS*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	5
-----------------------	---

EINFÜHRUNG / *INTRODUCTION*

ПЕРЕДМОВА	7
-----------------	---

KAPITEL 1 / *CHAPTER 1.*

HISTORICAL AND CULTURAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF A SECULAR SCHOOL IN FRANCE

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СВІТСЬКОЇ ШКОЛИ У ФРАНЦІЇ	13
--	----

KAPITEL 2 / *CHAPTER 2.*

SECULAR SCHOOL AS A SUBJECT OF PEDAGOGICAL DISCOURSE AND LEGISLATIVE CREATIVITY IN FRANCE

СВІТСЬКА ШКОЛА ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ І ЗАКОНОДАВЧОЇ ТВОРЧОСТІ У ФРАНЦІЇ	32
---	----

KAPITEL 3 / *CHAPTER 3*

THE RELATIONSHIP BETWEEN SCHOOL AND RELIGION IN FRANCE IN THE CONTEXT OF CULTURAL TRADITIONS OF EUROPEAN COUNTRIES

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ШКОЛИ І РЕЛІГІЇ У ФРАНЦІЇ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН	56
--	----

SCHLUSSFOLGERUNGEN / *CONCLUSIONS*

ВИСНОВКИ	87
----------------	----

References	89
------------------	----

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS / *LIST OF ABBREVIATIONS*

Список скорочень

Apel (Association parlementaire de l'éducation libre)	Парламентська асоціація за свободу освіти
ARELC (Assotiation Religions – Laïcité – Citoyenneté)	Асоціація «Релігії – Світськість – Громадянство»
AMS (Assotiations musulmannes de science)	Асоціації мусульманських шкіл
Bac (Baccalauréat)	свідоцтво про повну середню освіту з правом вільного вступу до університетів
BOEN (Bulletin officiel de l'Education nationale)	Офіційний бюлетень національної освіти
CDI (Centre de documentation et d'information)	Центр документації та інформації
Codiec (Comité de diocèse de l'éducation catholique)	Єпархіальний Комітет католицької освіти
CCIF (Comité contre islamophobie en France)	асоціація «Комітет проти ісламофобії у Франції»
CNEC (Comité national de l'éducation catholique)	Національний комітет католицької освіти
CP (classe préparatoire)	підготовчий клас
CE1 (classe élémentaire 1)	фундаментальний курс першого року початкової освіти
CE2 (classe élémentaire 2)	фундаментальний курс другого року початкової освіти
CM1 (classe moyenne 1)	середній курс першого року початкової освіти
CM2 (classe moyenne 2)	середній курс другого року початкової освіти

CRDP (Centre régional de documentation pédagogique)	Регіональний центр педагогічної документації
DDB (Documentation didactique de Bourgogne)	Дидактична документація Бургундії
DES (Department of education and science)	Департамент науки й освіти Великобританії
FCPE (Fédération des conseils de parents d'élèves)	Федерація батьківських комітетів
IESR (Institut européen en sciences des religions)	Європейський Інститут з вивчення релігій
IUFM (Insttut universitaire de formation des maîtres)	Інститут підготовки вчителів середньої школи
MRP (Mouvement républicain populaire)	Народний Республіканський рух (Партія християнсько-демократичного типу).
Ogec (Organisme de gestion des écoles catholiques)	Організація управління католицькими школами
OIP (Observatoire interrégional du politique)	Міжрегіональна політична обсерваторія
PEEP (Parents d'élèves de l'école publique)	Федерація батьків учнів державних шкіл
Unapel (Union nationale des parents de l'éducation libre)	Національна спілка батьків учнів вільної освіти
ZEP (zone d'éducation prioritaire)	мережа навчальних закладів пріоритетної освіти для учнів, які потребують додаткового методичного супроводу

VORWORT / INTRODUCTIONS ПЕРЕДМОВА

За сучасних умов у багатьох розвинених країнах світу спостерігається трансформація ролі релігії як суспільної реальії. Дедалі менше вона впливає на перебіг соціальних і політичних процесів, однак продовжує зберігати функції духовного наставництва, морально-етичного регулювання поведінки людей, які вбачають в релігії можливість прилучитися до вищих духовних цінностей та усвідомлення їх смислів. Водночас зростає інтерес до релігії як складової національних культур, пов'язаних із нею самобутніх традицій, мистецької спадщини, виховних систем тощо. Відображенням цих процесів у шкільній освіті, зокрема європейській, є переосмислення ролі і значення релігієзнавчих навчальних курсів у загальнокультурному, моральному розвитку учнів, а в деяких країнах, зокрема у Франції, по-новому починають розуміти світськість як принцип функціонування державних закладів шкільної освіти. Франція – країна з усталеними світськими традиціями в освіті, культурі, суспільному житті в цілому, які беруть свій початок від подій Великої французької буржуазної революції 1789 р. Проте суспільні обставини й проблеми, що виникають нині в країні (наси́льство, наркотики, безробіття, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти), спонукають до перегляду принципу світськості в національній системі освіти. Ідеться передусім про трансформацію радикальної світськості в більш помірковану, «розуміючу», толерантну, що має відповідати сучасній загальноєвропейській стратегії полікультурності в освіті та суспільному житті. Крім того, у сучасній Франції перевага надається навчально-виховній парадигмі шкільної освіти, яка прийшла на зміну суто навчальній. І це спонукає педагогів активізувати зусилля, щоб якнайповніше реалізувати виховний потенціал школи. За цих умов важливого значення набувають знання про релігію як складову культурно-історичної спадщини, сакральні цінності французького народу.

Україні так само, як і Франції, тривалий період була притаманна ідеологія войовничого атеїзму, яка змінилась у результаті усвідомлення ролі релігії як

чинника національної самоідентифікації, регулятора морально-етичних відносин, джерела виховного впливу на життя громади. Пов'язані з релігією знання поступово впроваджуються у зміст шкільних гуманітарних предметів, застосовується нагромаджений релігійною традицією досвід виховної роботи з молоддю. У зв'язку з європейським вибором нашої країни в цій галузі педагогічної діяльності, важливо брати до уваги відповідний досвід країн ЄС, Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (1993) та Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., а саме «Концепцію розвитку освіти України на період 2015–2025 рр.», в якій науково обґрунтовано шляхи модернізації української освіти в контексті глобалізації, європейської інтеграції та національної самоідентифікації.

Розвиток шкільного релігієзнавства в сучасній Україні відбувається в умовах складного протистояння прихильників ортодоксального і більш поміркованого способів дотримання світськості як ідеологічного підґрунтя шкільної освіти, а також світського й віросповідного підходів до викладання пов'язаних із релігією шкільних курсів. Ці процеси позначені низкою суперечностей, а саме:

- між існуючою суспільною необхідністю надавати дітям шкільного віку релігієзнавчі знання, що є невід'ємною складовою національної культурної спадщини, і недостатньою розробленістю теоретичних і практично-прикладних засад реалізації відповідних шкільних курсів;

- між прагненням нашої держави дотримуватись рекомендацій Європейського парламенту та Ради Європи з релігієзнавчої освіти молоді шкільного віку і недостатньою підтримкою цього напрямку культурно-освітньої діяльності: організаційною, матеріальною, кадровою тощо;

- між задекларованими державою намірами здійснювати релігієзнавчу освіту школярів з урахуванням конфесійної мапи України і практичним упровадженням у школах самої лише «Християнської етики».

Водночас варто зазначити, що вагомим внеском у розв'язанні теоретичних

і методичних проблем, пов'язаних зі шкільним релігієзнавством в Україні, стали праці М. Бабія [2], І. Бежа [4], П. Ганулича [13], Г. Друзенка [18], В. Єленського [20], В. Жуковського [21], А. Колодного [25], В. Кришмарел [31], Н. Лавриченко [35], В. Любчика [55], А. Максименка [57], В. Папіжук [66], Т. Саннікової [82], О. Сухомлинської [87], П. Яроцького [90].

У Франції проблема шкільної релігієзнавчої освіти є також актуальною і привертає увагу багатьох дослідників. Серед них такі відомі вчені, як Жан Боберо (Jean Baubérot) [102], Жан-Мішель Белоржей (Jean-Michel Belorgey) [105], Моріс Барб'є (Maurice Barbier) [99], Гі Кок (Gui Coq) [124], Гі Арчер (Gui Haarscher) [151], Анрі Пена-Рюїц (Henri Pena-Ruiz) [187], Жаклін Коста-Ласку (Jacqueline Costa-Lascoux) [126], Жан-Поль Віллем (Jean-Paul Willaime) [211], Моріс Крюбельє (Maurice Crubellier) [127], Режі Дебре (Régis Debray) [130], Еміль Пуля (Emil Poulat) [189], Марі-Ніколь Альє (Marie-Nicole Allieu) [92], Домінік Борн (Dominique Borne) [116], Марсель Гоше (Marcel Gauchet) [145], Даніель Ерв'є Леже (Daniel Hervieu Leger) [154], Рене Нуайя (René Nouailhat) [182], Жан Жоншере (Jean Joncheray) [182], П'єр Он'є (Pierre Ognier) [184], Франсуаза Шампійон (Françoise Champion) [122], Марі Дуру-Белла (Marie Duru-Bellat) [139], Анн ван Зантен (Anne van Zanten) [139] та інші.

Монографічне дослідження виконувалось відповідно до таких завдань:

1. Здійснити ретроспективний аналіз становлення і розвитку релігієзнавчого компонента змісту загальної середньої освіти Франції.
2. Розглянути світську школу як предмет педагогічного дискурсу і законодавчої творчості у Франції.
3. Визначити особливості сучасної релігієзнавчої освіти в державних школах Франції у контексті культурних традицій європейських країн.

У ході дослідження були застосовані такі наукові методи: *конструктивно-генетичний* – для визначення головних етапів розвитку шкільного релігієзнавства у Франції; *аналіз, зіставлення і порівняння* – для з'ясування особливостей реалізації релігієзнавчого компонента змісту шкільної

освіти у сучасній Франції порівняно з іншими країнами ЄС та Україною; *системний метод* – для виявлення цілей, змісту, форм і методів релігієзнавчої освіти в сучасних школах Франції у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості; *структурно-функціональний* – для визначення місця і ролі релігієзнавчого компонента в структурі навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах сучасної Франції; *узагальнення* – для формулювання висновків; добір і класифікація наукового матеріалу, верифікація інформації з опорою на різні джерела, бесіди, опитування, інтерв'ю з проблеми дослідження під час закордонних відряджень і в режимі он-лайн у мережі Інтернет.

Джерельну базу монографічного дослідження становлять історична, педагогічна, історико-педагогічна, методична література, наукові праці з філософії, соціології, релігієзнавства і правознавства, а саме:

- наукові праці (монографії, дисертації) французьких, українських і російських дослідників; матеріали наукових конференцій, присвячених проблемам розвитку та реформування змісту шкільної освіти;

- педагогічна і методична література з фонду Регіональної бібліотеки міста Труа Департаменту Об (Франція), опрацьована під час закордонних відряджень (01.04.2001 – 27.04.2001; 25.09.2006 – 20.10.2006; 10.07.2007 – 30.07.2007; 17.05.2010 – 11.06.2010);

- документи і матеріали з фонду бібліотеки Французького культурного центру (м. Київ); Російської державної бібліотеки (м. Москва);

- історико-педагогічна література з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Державної науково-педагогічної бібліотеки НАПН України імені В. О. Сухомлинського, Національної парламентської бібліотеки України;

- матеріали періодичних педагогічних видань Франції, Великобританії, Німеччини, Росії, України;

- публікації, здійснені в педагогічних французьких часописах («Éducation et pédagogies», «Revue française de pédagogie», «Éducation et Formation», «Revue française de sociologie», «Éducation Nationale», «Cahiers pédagogiques»,

«Psychologie et Education», «Le Monde de l'éducation», «Cahiers français», «Le Monde», «Traité des sciences pédagogiques», «L'éducation», «L'école et la nation», «Le monde de l'éducation», «Nouvel observateur», «Café pédagogique»);

– статті українських, російських і зарубіжних учених, опубліковані у філософських, психологічних, педагогічних часописах («Шлях освіти», «Практична психологія та соціальна робота», «Рідна школа», «Директор школи», «Стандарты и мониторинг в образовании», «Вопросы образования», «Педагогіка», «Народное образование», «Перспективы», «Порівняльно-педагогічні студії» та ін.);

– вітчизняні і зарубіжні статистичні та реферативні збірники, словники, довідники: Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия, Философский энциклопедический словарь, Толковый словарь русского языка, Современный толковый словарь русского языка, Український педагогічний словник, Педагогічний словник, Словник іншомовних слів, Повний Оксфордський словник світових релігій, Французький тлумачний словник «Le Micro-Robert», Французький тлумачний словник «Le Larousse de poche», Тлумачний словник «Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English» та ін.;

– законодавчі акти з питань реформування шкільної освіти Франції, документи Міністерства національної освіти Франції, нові шкільні програми (2005–2010 рр.) для французьких колегів і ліцеїв;

– Закони України та офіційні підзаконні акти в галузі освіти;

– аналітичні матеріали науково-педагогічних центрів та університетських дослідних лабораторій: «Université Lumière – Lyon 2», «Documentation française», «Université Libre de Bruxelles», «Université de Montréal», «Université du Québec», «Université Laval», «CRDP de l'académie de Versailles» та ін.;

– інформаційні ресурси мережі Інтернет (Sites de l'Éducation: Eduscol, Educnet, Onisep, CNED, Scérén-CNDP, Adress'RLR, Sites académiques, legifrance.gouv.fr, education.gouv.fr).

До найбільш суттєвих **результатів** проведеного дослідження відносимо

комплексний аналіз релігієзнавчого компонента змісту шкільних знань у Франції, що дало змогу визначити європейські тенденції розвитку релігієзнавчої освіти та національні особливості її провадження в навчальний процес сучасної французької школи.

Сподіваємося, що результати дослідження, викладені у монографії, стануть у нагоді українським ученим і практикам для реформування і вдосконалення шкільної гуманітарної освіти в Україні взагалі і релігієзнавства як її складника зокрема, для розроблення навчальних програм і вдосконалення методики викладання шкільних релігієзнавчих курсів, а також для реалізації інноваційних проектів у царині шкільної релігієзнавчої освіти в Україні.

KAPITEL 1 / CHAPTER 1
HISTORICAL AND CULTURAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF
A SECULAR SCHOOL IN FRANCE
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СВІТСЬКОЇ ШКОЛИ У
ФРАНЦІЇ

Світськість як ідеологія сучасної Французької Республіки має давню історію. Як стверджує французька дослідниця Жаклін Коста-Ласку, вперше слово «світськість» (*la laïcité*) з'явилося у 1871 році в газеті «Ля Патрі» (*La Patrie* – у перекладі з французької «Батьківщина») у зв'язку з полемікою щодо релігійної освіти в державних школах. І вже з 1873 року у словниках з'явився спочатку прикметник «світський», а потім іменник «світськість» [126, с. 9-10].

На думку французького філософа Анрі Пена-Рюїца, етимологічне походження французького слова «світськість» (*la laïcité*) пов'язане з грецьким терміном «*laos*», який вказує на єдність населення, цілісність суспільства, у якому жодна прерогатива не ставить будь-кого вище за інших: ні духовне становище, ні прихильність до тієї чи іншої релігії або того чи іншого світогляду [187, с. 21]. «До того ж за часів Античної Греції слово *laos* уживалось для позначення мирян, присутніх на культових церемоніях у храмах», – додає французький вчений Гі Кок. «В єгипетських папірусах, – продовжує він, – словом *laos* позначали кріпаків, землеробів (фелахів) і селян» [124, с. 85-86].

Професор філософії Гі Арчер пов'язує світськість із розділенням «справедливого і благого», що є на службі в усього *laos*, тобто населення (*laos* – від грецького «народ»), а також «людності» як народної маси, опозиційної до своїх правителів [151, с. 8].

Засновник світської школи у Франції Жуль Феррі більше ста років тому промовив фразу, яка стала в країні втіленням значення категорії «світськість» (*la laïcité*): «Світськість – це кінець бездоганності будь-якої релігії і держави», що передбачає заборону на встановлення будь-якої релігії або нерелігійної ідеології як загальнообов'язкової [125, с. 70].

Французький дослідник Моріс Барб'є зауважує такий історичний факт:

«...з 1946 року посилення на світськість міститься в тексті Конституції..., але значення слова не уточнене» [99, с. 58]. У преамбулі до ст. 1-ої Конституції 1946 року зазначено, що державна освіта є «світською» і що «Франція є світською Республікою». Слово «світська» було додано як поправка до ст. 1-ої двома депутатами парламенту – комуністом та депутатом MRP (Mouvement républicain populaire) – Народного Республіканського руху. Поправку було прийнято одностайно (проти один голос) (Додаток Б) [45, с. 166-169].

Під час дебатів у Національній Асамблеї Моріс Шуманн, депутат MRP, так пояснює вибір своєї партії: «Голосуючи за світськість, ми одночасно голосуємо за нейтральність без будь-якої державної філософії, за свободу совісті, тобто за вільний вибір освіти». Моріс Барб'є вказує, що Моріса Шуманна спонукала до цього декларація кардиналів і архієпископів Франції, оприлюднена у листопаді 1945 року, текст якої визнано поворотним: «Якщо під цими словами [державна світськість] розуміють проголошення суверенітету держави у площині світських справ, її право керувати політичною, юридичною, адміністративною, фінансовою, військовою організацією світського суспільства, ми чітко декларуємо, що ця доктрина повністю збігається з доктриною церкви... Державна світськість може розглядатись як вільний вибір кожним громадянином релігії. Цю думку також поділяє церква... Однак, якщо державна світськість є філософською доктриною, якщо вона [державна світськість] буде визначати систему політичної влади, ми виступимо, докладаючи всіх наших зусиль, проти цієї доктрини: ми винесемо їй смертний вирок в ім'я справжньої державної місії і місії церкви» [124, с. 84].

На нашу думку, наведена цитата цікава тим, що уперше церква Франції офіційно прийняла концепт світськості і погодилася з ним. Цитуючи цей уривок тексту декларації кардиналів і архієпископів Франції, Гі Кок погоджується, що в ньому ясно висвітлено суть відокремлення, необхідність релігійної і філософської нейтральності, вимогу свободи, яка будується на справжніх цінностях світськості; у тексті чітко визначена опозиція між

світськістю як принципом політичної влади у вільному суспільстві і лаїцизмом як перекрученням світськості.

Аналізуючи це явище, російський дослідник Ігор Понкін зазначив, що лаїцизм – це світськість, яка трансформована в ідеологію, крайня форма секуляризму, секулярна релігія, ідеологія, яка апелює до світськості, але заснована на перекручуванні суті світськості, на вимогах дехристиянізації, «боротьбі з клерикалізмом і тотальним виключенням впливу релігії на індивіда, суспільство і державу, яка намагається зменшити такий вплив на основі необґрунтованого обмеження релігійного життя приватним життям особистості» [74, с. 385-386].

Звернення до вже існуючих тлумачень поняття «світськість» показало, що в науковій літературі, зокрема українських, російських та французьких тлумачних і педагогічних словниках, слово «світський» розглядається під різними кутами зору і не завжди однозначно. У зв'язку з цим у додатку А ми наводимо таблицю, яка уточнює спільне і відмінне у цих визначеннях.

Принцип світськості – один із наріжних каменів побудови і функціонування сучасної правової держави у більшості країн світу. Світськість – це, насамперед, система вимог, яка забезпечує незалежність і суверенність держави і релігійного об'єднання у відповідних сферах їхньої компетенції. Доктор Жан Боберо, президент Вищої школи прикладних досліджень (Ecole pratique des hautes études), професор Сорбонни, один із найбільш авторитетних дослідників історії виникнення і змістового наповнення принципу світськості, визначає останню як характеристику держави, яка забезпечує цілковиту рівність громадян у питаннях віросповідання і цілковиту свободу совісті завдяки одночасній відмові від державного атеїзму і від визнання будь-якої релігії як загальнообов'язкової чи офіційної (світськість державної системи освіти, принцип відокремлення релігійних об'єднань від держави) [83].

Разом з тим Жан Боберо визначає світськість як ціннісну категорію, елемент культури, але за двох умов: «По-перше, якщо враховуються одночасно єдність моральних цінностей і їх різноманіття; по-друге, буде збережена

самокритичність». «Світськість – це не тільки свобода віросповідання, але й свобода думки, яка означає однакове ставлення до віри і безвір'я, а також забезпечення доступу до знань, які дають змогу критично оцінювати догматичні й ідеологічні системи» [89].

У своїй роботі «Світськість» («La laïcité», 2005) професор філософії Гі Арчер дослідив процес становлення світськості освіти у країнах Західної Європи, зокрема у Франції. Він стверджує, що світськість є політичним концептом, який можна розглядати в широкому і вузькому контекстах. По-перше, він стосується насамперед аналізу політичних режимів, за яких дотримується свобода совісті і жоден індивід не може бути дискримінований через його світоглядну позицію, по-друге, сам термін «світськість» і боротьба проти клерикалізму становлять суть французької традиції, згідно з якою утверджується релігійна свобода і відокремлення держави від церкви. «Неможливо зрозуміти історію французької світськості, не знаючи, що таке галліканізм, і не простеживши його історичного розвитку, становлення і впливу на події «Новітнього часу», – додає Гі Арчер [151, с. 9]. Пропонуємо розглянути це питання докладніше.

Радикальні інновації 1789 та 1905 рр. поклали край тим відносинам, які французький вчений, агреже з філософії, член редакції наукового журналу «Еспрі» («Esprit») Гі Кок називає змішуванням політичної влади і релігії, що набуло дуже специфічного характеру у Франції і зажило назви галліканізм [124, с. 29]. Галліканізм як особлива форма національної самосвідомості французів, по суті, був спробою звести церковно-політичні вимоги до певної теоретичної системи і надати їй надійного церковно-правового обґрунтування. Галліканізмом (від фр. Gaule – Галлія, давня назва Франції) називають утілення духу галліканської церкви, а також сукупність притаманних їй поглядів і принципів організації суспільного життя. «Істинний галліканізм і в своєму історичному розвитку, і в своєму недавньому минулому не має нічого спільного ні з незалежною національною церквою, ні з опозицією, близькою до схизми і єресі», – стверджує французький філософ Еміль Пуля у книзі «Наша державна

світськість» («Notre laïcité publique», 2003) [189, с. 38], (Західна схизма – це розкол у Римо-Католицькій церкві 1378–1414 pp., причиною якого були більше політичні, аніж теологічні суперечки, і який закінчився на Констанцькому соборі 1414–1418 pp.).

Прибічники галліканізму вже наприкінці III сторіччя н.е. доводили існування самостійної, хоча і не відокремленої від держави, галліканської церкви. У ті часи самостійність була загальним здобутком національних церков у більшості країн, і це узгоджувалося, за словами відомого французького проповідника, історика і богослова Жака-Беніна Боссюета (1627–1704 pp.), із загальним правом – «*droit commun*». І тільки у Франції звичаї, принципи і вольності національної церкви збереглися цілком недоторканими [123].

Благочестя окремих подвижників віри, допомога, яку надавали єпископи церкви державі, а також вплив монастирів і шкіл – зародків майбутніх університетів – допомогли Карлу Великому (Шарлеманю) (742–814 pp.) підтримати і розвинути у своїх капітуляріях (королівських указах) самостійність галліканської церкви. Це був той ідеал, до якого у всі часи намагалися наблизитися захисники галліканізму. Поворотним моментом у його історії стала суперечка французького короля Філіппа IV (Красивого) з римським папою Боніфацієм VIII. Філіпп IV скасував духовну владу папи, оподаткував прибутки духовництва, видав численні акти і документи, які заперечували будь-які компетенції папи щодо світських справ. Філіпп Красивий, підтриманий своїми легістами (істор. – правовознавцями), заклав юридичне, а не теологічне підґрунтя королівської влади. Як король, він прагнув стати на чолі церкви у власному королівстві. Це стало поштовхом до виникнення галліканізму [151, с. 9-10].

Осмислюючи історичне значення цього явища, Гі Кок зазначає, що галліканізм заклав фундамент антипапського руху. «Засуджуючи або схвалюючи галліканізм, ми не повинні забувати, скільки позитивного він вніс у розвиток церкви завдяки його національній спрямованості». «Галліканізм, – продовжує він, – не є найнеобхіднішою умовою розвитку світськості держави,

він лише захищає її від політичної залежності іноземної держави – Ватикану» [124, с. 31; 41, с. 96-99].

Зауважимо при цьому, що церква у Франції завжди підтримувала владу і значною мірою впливала на суспільство. До Революції французька монархія ототожнювалась із пануванням католицизму: держава контролювала галліканську церкву, а церква мала значні привілеї у царині освіти, контролюючи її, священство також було привілейованим прошарком суспільства. «Завдяки цьому симбіозу державної політики і релігії остання могла утримувати свої позиції і впливати на перебіг більшості суспільних процесів, у тому числі й освітніх» [36]. Саме проти такого засилля церкви виступали прихильники світськості. «Галліканізм, ніби порожниста западина, вимагав нового наповнення і необхідності рухатись уперед, у бік світськості, у бік того, що ми називаємо справжнім відокремленням» [124, с. 32].

Утвердження загальнодемократичних тенденцій не тільки у Франції, а загалом у Європі у XVIII–XIX ст. спричинило демократизацію діяльності й самої церкви. Вона поступово втрачала провідну роль у формуванні норм і правил суспільного життя, послаблювався її вплив на соціальні й політичні події. Натомість світські погляди на життя стали проникати у свідомість віруючих і священників. Політика вже не освячувалася іменем Бога, як і політичний устрій у країні. Віра стала особистою справою кожного, а політика – виключно сферою людської діяльності. Внаслідок розмежування влади світської і церковної виник принцип світськості, який полягав у відокремленні церкви від держави, а держави від церкви. Школа стала державною інституцією, де громадяни здобували освіту незалежно від їхнього віросповідання та конфесійної приналежності [35, с. 509-510; 47, с. 77-79].

У процесі становлення світськості у Франції можна виокремити три основні етапи: період Великої французької буржуазної революції 1789 року, який став «першим порогом становлення світськості» (період виникнення), прийняття закону 1880 року про світськість освіти Жуля Феррі – «другим порогом» (період «конфлікту двох Францій»), закон 1905 року про

відокремлення церков від держави – «третім порогом» (період прогресуючого світського примирення) [42, с. 148-154]. Розглянемо їх детальніше.

Перший етап, як уже було зазначено, розпочався за часів Великої французької буржуазної революції проголошенням принципу світськості і свободи совісті. У ст. 10-ій Декларації прав людини і громадянина йшлося про те, що ніхто не може бути переслідуваним через власні переконання, навіть релігійні, якщо вони не становлять загрози суспільному порядку. Французький енциклопедист Еміль Літтре визначив світськість як ознаку держави, що «нейтрально ставиться до всіх культів, є незалежною від духовенства і вільною від будь-якої теологічної концепції». У XVII–XVIII ст. бути світською людиною означало бути антиклерикалом, протистояти церкві й духовенству. Принцип світськості, однак, пов'язувався також із формуванням світської моралі та відокремленням шкільної освіти від релігії.

Прихильники Революції виступали за скасування релігійних орденів, прийняття Громадянської конституції духовництва (згідно з якою священники ставали державними службовцями) і викорінення християнства. Усе це мало на меті демонтаж традиційної системи освіти і виховання молоді [141, с. 225-226]. У першу чергу зміни торкнулися початкової освіти. До 1789 р. більшість дітей навчалась у початкових школах, заснованих релігійними братствами (конгрегаціями) та місцевими громадами, але всі вони перебували під наглядом Католицької церкви, причому хлопці і дівчата навчались окремо. Члени Революційних асамблей Франції порушили питання щодо розбудови системи національної освіти і доклали значних зусиль для поширення знань серед дітей усіх верств суспільства. Так, 1791 р. було проголошено безкоштовність початкової освіти та рівність прав на її здобуття для дітей-вихідців з усіх верств населення, а 1792 р. початкова освіта стала обов'язковою.

У період 1800-1815 рр. держава не мала змоги фінансувати державні школи, тому законом від 1 травня 1802 р. початкові школи стали утримуватися за рахунок комун, учителі призначалися мером та муніципальними радами. Освіта була безкоштовною тільки для тих дітей, чиї батьки не в змозі були

оплачувати навчання [139, с. 18-19]. Щоправда, це не покращило становища: комунам не вистачало коштів, місцева влада не переймалася проблемами початкової освіти, заробітна плата вчителів була невисокою. Поряд із державними відкривалась значна кількість приватних початкових шкіл, переважно конфесійних, але у тому чи іншому разі держава піклувалася про якість освіти: учитель початкової школи повинен був мати так зване «посвідчення професійної придатності». Однак церква намагалася повернути втрачені позиції. У 1815 р. розгорівся конфлікт між світською владою і Католицькою церквою, який отримав назву «конфлікт двох Францій». Клерикали вважали, що Франція має повернути собі статус «старшої дочки церкви». На думку їх опонентів, політична влада церкви мала бути скасована [46, с. 27; 50, с. 12].

У наступні роки були зроблені певні поступки клерикалам: з 1828 р. конгрегаційна освіта стала швидко поширюватись, усі вчителі повинні були мати сертифікат з релігійної освіти, а у школах запроваджувалося вивчення релігії. Це викликало різку критику з боку ліберальної французької інтелігенції, зокрема з'явилися нові погляди на зміст освіти. Зростаюча урбанізація, стрімкий розвиток промисловості вимагали практично-прикладних знань, більш наближених до реального життя. Така освіта мала бути доступною передусім дітям із найнижчих прошарків суспільства. Швидкому розповсюдженню знань мала сприяти запозичена у Великій Британії Белл-Ланкастерська система навчання. У школах, які працювали з опертям на цей метод, навчали читання релігійних книг, письма та лічби. Учні, поділені на десятки, навчались у моніторів (від фр. *moniteur*, *m* – інструктор, помічник учителя), котрі самі були учнями й отримували інструкції від учителя. Проте католицьке духовництво не сприйняло нової методики, обстоюючи традиційну класно-урочну систему [53, с. 77-79].

Отже, подальший розвиток світської школи у Франції перебував у протиборстві з релігійною традицією. Однак саме завдяки зусиллям служителів церкви французька шкільна освіта інтенсивно розвивалася. Так, у 1821 р.

приблизно 1,1 млн. хлопців і 0,5 млн. дівчат навчалися у початкових державних школах, тоді як у 1832 р. – сукупно 1,9 млн. дітей, а у 1863 р. їх кількість сягнула 4,3 млн. чол. [190, с. 108]. Це стало можливим тому, що у державі була узаконена подвійна мережа шкіл – державних і приватних, причому останніми переважно опікувалася церква й почасти набагато краще, ніж це робили комуни [91, с. 27].

Закон від 28 червня 1833 р., ініційований міністром освіти Франції Франсуа Гізо, продовжив реформу початкової освіти. Головну роль у процесі виховання особистості, вважав Гізо, має відігравати держава. Для цього і державна, і приватна школа повинні бути підконтрольними незалежним адміністративним органам. Початкова освіта має бути безкоштовною для всіх дітей, крім того, кожна комуна зобов'язана відкрити одну початкову школу для хлопців, надати житло вчителю і забезпечити йому зарплату у розмірі не менше 200 F. Закон вимагав відкриття у всіх департаментах педагогічних училищ для підготовки професійних кадрів. Франсуа Гізо також наполягав, щоб «народна освіта надавалась у цілковито релігійній атмосфері і релігійні почуття й чесноти пронизували всю систему народної освіти» [150, с. 69].

Гізо наголошував на співпраці церкви і держави, водночас у законі було обумовлено, що релігійне виховання має проводитися лише з дозволу батьків. Церковні школи стали приватними, нагляд за ними мав здійснюватися представниками церкви і державних органів влади. За початковою школою наглядав місцевий комітет у складі мера, кюре (пастора або рабина) та представників окружних комітетів (окружний комітет очолював супрефект, до нього входили мер столиці департаменту, державний суддя, прокурор, представники соціальних служб). Комітет призначав учителів і зміщував їх з посади за поданням мера муніципальної ради. Запровадження цієї освітньої реформи стало важливим кроком в оновленні державної освіти Франції [110, с. 231-234]. Уже в 1832–1837 рр. кількість шкіл для хлопців збільшилася з 31 400 до 39 400. Комун без шкіл майже не було, а більшість департаментів мали принаймні одне педагогічне училище. Діти з небагатих сімей мали

можливість покращити рівень знань: вони могли вивчати основи технічного креслення, фізики та природничих наук, історії та географії. Вчителі були зобов'язані мати диплом про вищу освіту [139, с. 18].

Наступний закон від 15 березня 1850 р., який ще називають «Законом Фаллу» (за ім'ям графа Фаллу, міністра народної освіти), став поступкою Католицькій церкві, оскільки політики були налякані ідеями соціалізму і лютневою революцією 1848 р. Закон дозволив духовенству контролювати державні та приватні початкові школи, священники могли обійтися без посвідчення про професійну придатність, яке вимагалось раніше. Комуна мала право не відкривати державної школи, якщо існувала приватна (переважно католицька) безкоштовна школа. Позитивним у законі стало те, що він започаткував жіночу освіту: комуни, які нараховували 800 і більше жителів, могли відкривати школи для дівчат за умови наявності коштів [103, с. 70-71; 49, с. 204-205].

Третій закон від 10 квітня 1867 р. отримав назву «Закону Дюруї» (з 1863 по 1869 рр. Віктор Дюруї обіймав посаду міністра народної освіти Франції). Хоча документ і був фактично додатком до закону Фаллу, проте зменшував вплив церкви на освіту. По-перше, комуни могли надавати безкоштовну освіту за рахунок бюджетних коштів департаментів або держави (тепер державні школи могли конкурувати з приватними конфесійними); по-друге, надавалася перевага світським учителям у державних школах для хлопців; по-третє, учителям-жінкам гарантувалася однакова зарплата з учителями-чоловіками, цим самим збільшувалася кількість світських викладачів; по-четверте, зміст початкової освіти розширювався за рахунок упровадження блоків знань з історії та географії. Отже, мали місце часткова безкоштовність освіти і часткова світськість шкільного персоналу [103, с. 71-72; 48, с. 18-20].

Початком **другого етапу** стало прийняття у 1880 році закону Жуля Феррі про світськість освіти. На той момент школа, на думку передових діячів Франції кінця XIX ст., повинна була передусім сприяти національній єдності

суспільства, незважаючи на різноманіття релігійних вірувань, філософських поглядів, класову відмінність та регіональні особливості. Так, Жуль Феррі, міністр народної освіти Франції у 1879–1880 рр., став ініціатором нових шкільних реформ і світської політики у царині освіти. Створена у 1880 р. Вища рада державної освіти підготувала низку законів: закон від 16 червня 1881 р. про безкоштовну освіту, закон від 28 березня 1882 р. про обов'язковий і світський характер освіти і закон від 30 жовтня 1886 р. про реформу початкової освіти (закон Гобле) [3].

Закон Гобле (Рене Гобле – міністр народної освіти Франції у 1885 р.) заборонив комунам фінансувати приватні школи (якщо у 1886–1887 рр. приватні конфесійні школи відвідувала третина учнів, то в 1912–1913 рр. – лише п'ята частина). Той же закон передбачав, що в державних школах мають право викладати лише світські вчителі, а закон від 7 липня 1904 р. заборонив займатися викладацькою діяльністю членам конгрегаційних братств, через що було закрито більше 10 тис. католицьких шкіл. Отже, за визначенням російського ученого Ігоря Понкіна, «войовнича світськість, жорсткий антиклерикалізм і обструкція релігійних конгрегацій досягли свого максимуму» [77].

Республіканські закони подовжили обов'язкову освіту з 6 до 13 р. і сприяли розвитку другого щаблю початкової освіти, до того ж для хлопців і дівчат були укладені однакові навчальні програми. Релігія більше не викладалась у школі, але четвер став вільним днем для занять з релігійної освіти поза навчальним розкладом та за згодою батьків. Витрати на розвиток освіти значно зросли, зокрема на будівництво нових шкільних приміщень: тільки за 4 роки було побудовано 20 тис. початкових шкіл [146, с. 17].

Таким чином, у Франції у 1862–1896 рр. фактично відбулося відокремлення школи від церкви: релігійна освіта стала справою лише сім'ї та позашкільних закладів, а принцип світськості розглядався як ворожий до релігійних проявів у школі [34, с. 509-510].

Третій етап становлення світськості у Франції пов'язаний, як уже

зазначалося, з ратифікацією закону 1905 року про відокремлення церков від держави (Додаток В). Це стало початком наступного, третього періоду становлення світськості у Франції – періоду прогресуючого світського примирення. Принцип відокремлення церков від держави ґрунтувався на двох постулатах:

1. Французька держава не дає оцінок жодній релігії і не визначає, що вважати релігійним чи нерелігійним. За скоєний злочин або антисоціальні дії відповідальність несуть усі громадяни незалежно від їхніх релігійних переконань.

2. Жодна релігія не може мати статусу державної або загальнообов'язкової.

Також закон установив: «Республіка гарантує вільну відправу культів з єдиним обмеженням, зумовленим інтересами громадського порядку» [188, с. 10]. Відтепер у бюджетах держави, департаментів і комун мали бути скасовані усі витрати на відправи культів, проте повинні виділятися кошти для капеланських служб у таких державних закладах, як ліцеї, колежі, школи, хоспіси, притулки і тюрми [77; 100, с. 242-256].

«Войовничу світськість» змінила політика примирення держави і Католицької церкви. У 1946 р. під час створення Конституції Республіки вперше стверджувалося, що Франція є «світською Республікою». Прикметно, що при владі на той час перебувала коаліція трьох партій: Комуністичної, Соціалістичної та Народного Республіканського руху (MRP – Mouvement républicain populaire), який є партією християнсько-демократичного типу (Додаток В).

Узагальнимо етапи становлення світської школи у Франції у вигляді таблиці (Див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Становлення та розвиток світської школи у Франції
(кінець XVIII – перша половина XIX століття)**

Період	Подія	Наслідки
1-й етап (період Великої французької буржуазної революції 1789 р.)		
Вересень, грудень 1791 р.	1. Конституція Франції закріпила право громадян на «свободу релігійних культів», усунено дискримінацію протестантів та юдеїв. 2. Проголошено безкоштовність початкової освіти та рівність прав усіх громадян на її здобуття. 3. Усі верстви населення, у тому числі так званий третій стан – селяни і міщани, отримали рівну можливість дати освіту своїм дітям.	Визначено рівність усіх громадян республіки щодо віросповідання.
1792 р.	Початкова освіта була проголошена обов'язковою.	Шкільна освіта почала вивільнятися з-під опіки церкви і перейшла під контроль держави.
1 травня 1802 р.	Початкові школи були передані у розпорядження комун. Відкрито чимало приватних шкіл, здебільшого конфесійних.	1. Комуни оплачували навчання дітей з бідних родин. 2. Учителі початкових шкіл призначалися мером та муніципальними радами.
17 березня 1808 р.	Закон про створення Імперського університету.	1. Держава утвердила свою монополію в галузі освіти. 2. Було визначено функції та завдання початкової освіти.
21 квітня 1828 р.	Постанова про організацію початкової освіти в комуні. Учителів початкової школи зобов'язали мати «посвідчення професійної придатності».	1. Комітети кантонів стали контролювати діяльність як державних, так і приватних шкіл. 2. Посилилась роль держави у забезпеченні якості освіти.
28 червня 1833 р.	Реформа початкової освіти («Закон Гізо». Франсуа Гізо очолював Міністерство народної освіти Франції з 1832 по 1837 рр.). Церковні школи стали приватними, тобто фінансово відокремленими від системи державних шкіл.	1. Зменшився централізований контроль за початковою освітою, внаслідок чого збільшилась кількість початкових шкіл. 2. Початкова жіноча освіта здійснювалась переважно у церковних школах. 3. В усіх департаментах було створено педагогічні училища для підготовки вчителів.

15 березня 1850 р.	Прийнято «Закон Фаллу». (Альфред-П'єр Фаллу – міністр народної освіти з 1848 по 1849 рр.).	1.Збільшилася кількість шкіл, у яких здобували освіту дівчата. 2.Служителі церкви отримали право здійснювати керівництво державними і приватними початковими школами, інспектувати і контролювати їх.
10 квітня 1867 р.	Прийнято «Закон Дюруї». (Віктор Дюруї – міністр народної освіти Франції з 1863 по 1869 рр.).	1.Комуни набули більших повноважень. Вони організовували школи безкоштовно за рахунок субвенцій з бюджету департаментів або держави. 2.Збільшилася кількість світських учителів, у т.ч. й учителів-жінок.
2-й етап (реформи Жуля Феррі, французького політичного діяча, міністра народної освіти)		
1880 р.	Створена Вища рада державної освіти, яка прийняла низку важливих законів.	
16 червня 1881 р.	Закон про безкоштовну освіту.	
28 березня 1882 р.	Закон про обов'язковий та світський характер освіти. Церкву відокремлено від держави.	1.Подовжено обов'язкову освіту з 6 до 13 років. 2.Релігія була відсутня в освітніх програмах, але релігійна освіта могла надаватися школярам у визначений день (четвер) поза навчальним розкладом і за згодою батьків.
30 жовтня 1886 р.	Закон про реорганізацію початкової освіти («Закон Гобле». Рене Гобле – міністр народної освіти Франції у 1885 р.). Були розроблені однакові освітні програми для хлопців і дівчат.	1.Заборонено комунам фінансувати недержавні школи. 2.У державних школах право викладати отримали лише світські вчителі. 3.На зміну морально-релігійному вихованню прийшло шкільне моральне й громадянське виховання. Із шкільних програм були вилучені всі матеріали, пов'язані з релігією. 4.Релігійна освіта й виховання стали справою лише сім'ї та позашкільних закладів.
3-й етап (закріплення основних принципів світськості)		
9 грудня 1905 р.	Закон про відокремлення церков від держави. Держава не фінансує відправи релігійних культів, за винятком функціонування капеланських служб у ліцеях, колежах, школах, хоспісах, притулках, тюрмах із дотриманням свободи віросповідання.	1.Кожен громадянин отримав право обирати власне духовне або релігійне життя. 2.Жодна релігія не може претендувати на статус державної або загальнообов'язкової. 3.Політична влада не повинна втручатися в духовну чи релігійну сферу.

4 жовтня 1958 р.	Прийнята Конституція Французької Республіки.	Остаточно було закріплено світськість держави і світськість освіти в державних освітніх закладах.
------------------	--	---

Систематизовано автором на основі джерел: [5], [34], [35], [64], [77], [83], [91], [103], [110], [125], [127], [128], [133], [103], [135], [137], [140], [145], [146], [149], [151], [152], [173], [174], [175], [182], [189], [190], [194].

Світськість держави закріплена статтею 1-ою Конституції Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р.: «Франція є неподільною, світською, демократичною Республікою...». Світськість держави зумовлює і світськість освіти. Преамбула Конституції Франції від 27 жовтня 1946 р. зазначає: «Організація державної безкоштовної і світської освіти всіх рівнів є обов'язком держави» [30].

Згідно з 13-им абзацом Преамбули Конституції від 27 жовтня 1946 р., підтвердженої Преамбулою Конституції від 4 жовтня 1958 р., Французька держава гарантує однаковий доступ дітям і дорослим до освіти, набуття професій і культури відповідно до їхньої національно-культурної ідентичності. Це положення пізніше було продубльоване у статті L. 141–1 освітнього Кодексу Франції. Вимоги забезпечення культуровідповідності в державних школах Франції містяться і в інших нормах Кодексу. Зокрема йдеться про те, що освіта є національним пріоритетом, оскільки дає можливість кожному розвиватись як особистості, готує молодь до соціальної і професійної діяльності, а також до виконання громадянського обов'язку [23, с. 171] (Додаток Б).

Навчальні заклади Франції усіх рівнів повинні надавати освіту, зміст якої відповідає економічному, соціальному і культурному розвитку не тільки держави, але й світової спільноти. Щоб забезпечити рівність і навчальну успішність учнів, шкільна освіта повинна враховувати їхні здібності, тому кожна людина має право обирати відповідний тип або рівень освіти. Ті розбіжності, які існують між світською і католицькою школами у Франції, стосуються головним чином соціальної сфери, оскільки релігійні школи не

вимагають обов'язкового сповідування католицизму від учнів, а зміст їх програм багато в чому збігається з програмами для державних шкіл [69]. Держава у свою чергу гарантує громадянам право на здобуття освіти незалежно від їх соціального, культурного або географічного походження, повагу до особистості дитини та традицій її виховання у сім'ї. Школа доповнює родинне виховання дітей та молоді, а освітні програми знайомлять дітей з різноманіттям і багатством культур, представлених у французькому суспільстві (Додаток Б).

Третій, останній етап становлення світської школи у Франції можна вважати таким, що триває й досі. 11 грудня 2003 р. у Доповіді Комісії з питань світськості держави під керівництвом Бернара Стазі було зазначено, що Франція вважає світськість головною цінністю, яка є предметом всезагального консенсусу [39, с. 303-304]. Сам принцип світськості означає свободу совісті, правову рівність духовних течій і релігій та нейтральність політичної влади щодо релігійних культів. Світськість розглядається як шлях досягнення загальнонаціональної злагоди і розбудови демократичного ладу, оскільки свобода совісті дає право і можливість кожному громадянину обирати власне духовне або релігійне життя, рівність у правах забороняє будь-яку дискримінацію або приниження віруючих, а держава не надає юридичної переваги жодній з релігій або ідеологій, нарешті, політична влада утримується від будь-якого втручання в духовну чи релігійну галузь суспільного життя [51, с. 53-60] (Додаток В).

У доповіді також йшлося про те, що світська держава гарантує свободу віросповідання усіх громадян, зокрема й тих, хто здобуває освіту. Держава контролює, щоб жодна група чи громада не нав'язувала будь-кому національно-культурної чи релігійної ідентичності, вона захищає кожного від будь-якого тиску, фізичного чи морального, що пов'язаний з релігійним віровченням, від прозелітизму (прагнення навернути якнайбільше прихильників якого-небудь вчення). Усе це доповнює сьогодні основні принципи світськості, встановлені Законом від 1905 р. [191; 50, с. 303-304].

Світськість освіти вимагає захисту індивідуальної свободи особистості,

насамперед у школі. Учні мають здобувати освіту і формуватися як особистості у сприятливому середовищі. Тому держава має дбати про те, щоб школа була вільна від впливу будь-якої ідеології, розповсюдження віровчень, конфліктів чи насильства (Додаток Д).

Російський науковець Ігор Понкін виділив такі суттєві ознаки світськості освіти в державних і муніципальних навчальних закладах:

1. Гарантії свободи світоглядного вибору:

—неприпустимість установа будь-якої релігії або ідеології як обов'язкової в державних і муніципальних освітніх закладах;

—гарантії рівності прав кожного під час зарахування до освітніх закладів незалежно від ставлення до релігії або переконань;

—забезпечення прав учнів і викладачів на свободу переконань; недопустимість примусу при навчанні релігії до сповідання або відмови сповідувати релігії, до участі в релігійних обрядах і святах, участі в діяльності і заходах релігійних об'єднань і об'єднань, діяльність яких спрямована на розповсюдження ідеології.

2. Світськість державних і муніципальних освітніх закладів:

—незалежність управлінських структур у галузі освіти від певної релігії чи ідеології; від втручання релігійних об'єднань, а також політичних партій та інших об'єднань, діяльність яких спрямована на розповсюдження ідеології, недопустимість передачі їхніх повноважень і функцій адміністрації державних або муніципальних освітніх закладів;

—неприпустимість проведення в державних і муніципальних освітніх закладах релігійних обрядів у рамках освітніх програм;

—неприпустимість здійснення державними або муніципальними освітніми закладами професійної релігійної (духовної) підготовки служителів релігійного культу;

—заборона створення і діяльності релігійних об'єднань у державних і муніципальних органах управління освітою та освітніх закладах, а також політичних партій або інших об'єднань, діяльність яких спрямована на

розповсюдження ідеології, за винятком здійснення ними освітньої, культурно-просвітницької і благодійної діяльності у межах, установлених законодавством.

3. Світськість поведінки викладачів і персоналу державних і муніципальних органів управління освітою й освітніх закладів, заборона відкритого носіння знаків релігійної приналежності викладачами державних і муніципальних освітніх закладів, за винятком носіння натільних знаків релігійної приналежності у тих формах, що не суперечать свободі совісті і виявам релігійних переконань; світська професійна етика.

4. Ідеологічна і релігійна нейтральність чинних програм і навчальної літератури:

—добровільність відвідування навчальних курсів, пов'язаних із викладанням знань про релігію (про релігійний культ) або ідеології;

—заборона викладання в освітніх закладах знань про релігію або світогляд, які залучають учнів у релігійне об'єднання або спонукають до розповсюдження ідеології;

—відсутність у чинних програмах і підручниках положень, спрямованих на розпалення ненависті або ворожнечі, а також на приниження гідності людини чи групи людей за ознаками ставлення до релігії або ідеології, які пропагують неповноцінність громадян за релігійною або ідеологічною ознакою, а також перевагу громадян за ідеологічними ознаками [76, с. 121-147].

На нашу думку, утвердження світськості освіти в державних школах не варто ототожнювати із запереченням вивчення релігії передусім як культурного явища. Однак сам принцип світськості повинен мати чіткі і визначені межі: не можна відмовлятися від будь-яких релігійних постулатів чи бути вороже налаштованими проти них, тим більше неприпустимо для вчителя стати одним із тих, хто проповідує релігійне віровчення. Ми погоджуємося з міркуванням французького дослідника Режі Дебре, який зазначив, що «у вимозі до такого самообмеження для світськості немає нічого загрозливого. Саме завдяки самообмеженню вона набуває своєї сили» [131; 54, с. 149-150].

Отже, доходимо висновку, що наразі світськість французької держави не є ворожою й опозиційною до традиційних духовно-моральних, культурних цінностей країни, світськість виражена, розуміюча і мисляча змінила войовничу світськість як породження епохи революційних потрясінь. Принцип світськості держави, який поєднує в собі як надання прав, так і імперативні вимоги виконання обов'язків, у сучасній Франції є важливим інструментом своєчасного попередження ідеологічних і міжнаціональних конфліктів (Додаток Б).

На нашу думку, знаходження оптимуму у співвідношенні культуровідповідності і світськості в державних освітніх закладах має забезпечити відтворення культурного й освітнього простору, звести до мінімуму і виключити пов'язані з релігією негативні тенденції у національній системі освіти, усунути дискримінацію віруючих громадян стосовно невіруючих, запобігти руйнуванню єдиного національного освітнього простору, сприяти розбудові єдиної національної системи освіти.

KAPITEL 2 / CHAPTER 2

SECULAR SCHOOL AS A SUBJECT OF PEDAGOGICAL DISCOURSE AND LEGISLATIVE CREATIVITY IN FRANCE

СВІТСЬКА ШКОЛА ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ І ЗАКОНОДАВЧОЇ ТВОРЧОСТІ У ФРАНЦІЇ

Сучасне суспільство все більше вирізняється різноманітністю думок і поглядів, у свою чергу кожен член соціуму прагне стати більш вільним у виявленні власної індивідуальності. Крім того, у сучасному динамічному і мінливому світі відбувається постійне переосмислення життєвих цінностей, що почасти робить людину незахищеною і безпорадною при розв'язанні різних соціальних проблем. Це спонукає її шукати моральну і духовну опору в житті, і такою підтримкою для багатьох виявляється релігія, незважаючи на те що офіційний статус церкви у багатьох європейських країнах останнім часом значно послабився.

За цих умов навіть у Франції як традиційно світській країні почали позитивно сприймати той факт, що релігійне віровчення може торкатися і шкільного життя. Французькі педагоги усвідомлюють, що церква продовжує певним чином відігравати важливу роль у сучасному суспільстві, сприяючи вихованню молоді на засадах загальнолюдських цінностей, допомагаючи набутти досвіду і мудрості у розв'язанні багатьох життєвих проблем. Водночас усталені світські традиції французької освіти і педагогічна думка протистоять насаджуванню культових ритуалів і виключають будь-який прозелітизм (намагання навернути інших у свою віру) у державній школі. Тому категорично забороняється запрошувати в освітні заклади церковнослужителів для викладання релігієзнавчих курсів, таке право надається тільки дипломованим фахівцям-педагогам. Однак, як зазначає український науковець Наталія Лавриченко, «варто врахувати і той факт, що вчитель, як і кожен громадянин, має право на сповідування будь-якої релігії або не сповідувати жодної і може свідомо чи мимоволі втратити почуття міри і виваженості у висвітленні релігійних питань. Можливо, це і є причиною того, що французи не поспішають із упровадженням релігійних навчальних курсів у обов'язковій

школі» [35].

У сучасній Франції світськість уже не сприймається як щось незмінне й обмежене жорсткими рамками, а відтак її основні положення зазнають певного перегляду. На нашу думку, у Франції поворотним моментом переосмислення світськості як суспільного і педагогічного явища став 1982 рік, коли Ліга французьких освітян на Генеральній асамблеї в Монпельє порушила питання щодо кращого інформування учнів середньої школи про релігійні явища і проблеми, а також про доповнення програм середньої школи відповідними змістовими блоками [11, с. 162] (Додаток В). Ці пропозиції не підтримали на урядовому рівні, але стало зрозумілим, що світськість не заперечує «релігію як історичний і на загальний культурний факт; [...] і що релігії можуть розглядатися у контексті раціонального, тобто наукового, знання та тлумачитися з точки зору історичної і соціальної еволюції» [184, с. 122]. Крім того, релігія є надто важливою сферою життя, щоб залишати її тлумачення лише духовництву. Релігії, як великі символічні системи, за допомогою яких люди надавали і надають сенсу власному існуванню, настільки суттєво вплинули на історію суспільства і продовжують відігравати у світі настільки важливу роль, що вони є необхідними для розуміння як минувшини, так і сьогодення більшості розвинутих країн світу, у тому числі Франції [11, с. 164].

Важливим для Республіки залишається питання про дотримання правових норм світськості у галузі освіти (Додатки Ж, З). У той же час у державних школах, за винятком приватних навчальних закладів, поєднання свободи совісті з вимогами нейтральності є досить проблематичним [109, с. 44]. Наприклад, складною щодо цього виявилася справа про носіння хіджабу (хіджаб – в ісламі будь-який одяг, однак у сучасному світі під цим поняттям розуміють традиційну жіночу хустку, яка покриває голову й плечі, залишаючи відкритим овал обличчя), яка широко висвітлювалася у Франції засобами масової інформації (Додатки В, К). Уперше це питання виникло у 1989 р., коли уряд звернувся до Державної ради з питань світськості з проханням доповісти про правові аспекти цього явища [171, с. 33-35].

27 листопада 1989 р. Генеральна асамблея Державної ради оприлюднила свої висновки. Це була спроба поєднати міжнародні і національні норми, які захищають свободу совісті й конституційний принцип світськості Французької держави, що зумовило прийняття Закону від 10 липня 1989 р. про загальні принципи виховання. Стаття 10-та цього документа утвердила права учнів на свободу самовираження, тому на його підставі Державна рада з питань дотримання принципу світськості дозволила носіння знаків релігійної приналежності у шкільних закладах. Однак було встановлено чотири обмеження:

- 1) забороняються акти тиску, провокування, пропаганди або прозелітизму;
- 2) забороняється поведінка, що принижує гідність, посягає на культурний і світоглядний плюралізм або свободу учня чи іншого члена шкільного колективу, а також поведінка, що загрожує здоров'ю і безпеці учнів;
- 3) виключається будь-яке перешкоджання освітній діяльності та виховній ролі вчителів і будь-яка загроза порядку в навчальному закладі і нормальному функціонуванню його служб;
- 4) зміст освітніх програм і постійна присутність на уроках не можуть впливати на оцінювання поведінки учнів [67, с. 38-52].

Отже, знаки релігійної приналежності не можуть бути забороненими як такі, але забороняються, якщо набувають показного або насильницького характеру. Державною радою було запропоновано розглядати кожен такий випадок окремо і під контролем судді (Додатки Ж, Б).

Разом з тим у Французькій Республіці до сьогодні продовжуються громадські дебати про правовий аспект реалізації принципу світськості в державних освітніх закладах. У лютому 2002 р. була оприлюднена доповідь Міністерства національної освіти Франції «Викладання у світській школі предметів, що стосуються релігії», більш відома як доповідь Режі Дебре, філософа, голови ради директорів Європейського інституту наук про релігії при Вищій школі практичних досліджень (Додаток Д). У цій доповіді було обґрунтовано недоцільність побудови національної системи освіти з опертям

виключно на атеїстично-антирелігійні або позарелігійні парадигми. Ставлення автора доповіді до атеїстичної ідеології та розв'язання проблеми співвідношення світської войовничості й релігійної ідентичності в суспільстві цілком визначене: «Пригнічення релігії свідчить про неправильне розуміння принципу світськості. Це не войовнича антирелігійна пропаганда, а розумне співіснування церкви і світської держави, світського суспільства» [131; 42, с. 242-256].

Як пише філософ Анрі Пена-Рюїц, звільняючись від тиску релігії, щоб стати дійсно школою для всіх, державна школа не повинна зробитися антирелігійною [187, с. 70]. Він вважає, що «світська школа – це не школа без Бога, якою хотів її бачити у 1883 р. Жуль Феррі, сповнений рішучості боротися з церковним впливом, але вона не є і школою з Богом, про яку мріяли його опоненти, це – школа свободи, де маленька людина має навчитися бути господарем своїх суджень і вчинків» [187, с. 113-114].

У 1980–2000 рр. держава і громадськість Франції дійшли парадоксальних висновків про деградаційні тенденції у розвитку національної системи освіти [73, с. 126-134]. Про необхідність реалізації принципу культуровідповідності освіти, зокрема і шляхом викладання в державних освітніх закладах предметів гуманітарного циклу на основі духовно-моральних традицій і цінностей, у Франції заговорили як вищі державні чиновники (Медіатор, тобто посередник, при міністрі національної освіти Франції Жакі Сімон), так і вчені (Президент Вищої школи прикладних досліджень при Сорбоннському університеті, професор, доктор Жан Боберо) (Додаток Б).

Жан-Поль Віллем, професор у галузі соціології релігії (сектор наук про релігії Вищої школи прикладних досліджень при Сорбоннському університеті), зазначив: «Якщо у 1950 р. близько 90 % учнів вивчали катехізис (стислий виклад християнського віровчення у вигляді питань і відповідей) [84], то нині релігійним вихованням охоплено менше половини дітей шкільного віку, що зумовлює релігійний індивідуалізм: 71 % французів шкільного віку вважає, що кожен має право на визначення власної релігійної приналежності незалежно від

церкви; 83 % заявляють, що позиція церкви не впливає на прийняття ними важливих життєвих рішень. До таких поглядів додається і релятивізм [84] (філософське вчення, яке заперечує можливість об'єктивного пізнання світу): у 1994 р. лише 16 % молодих французів визнали, що «істинною є тільки одна релігія». Кожен вибирає те, що йому більше імпонує, стає споживачем, який оцінює релігію з точки зору вигод, які вона надає. Цілком закономірно, що культура такого індивіда і той її пласт, який пов'язаний із християнством, збіднюється. Християнські образи, символи стають дедалі незрозумілішими для сучасників, змінився навіть сам образ Бога – для більшості це лише ідея, а не особистість. Таким чином, світові процеси глобалізації та індивідуалізації розмивають сутнісні межі релігії, ведуть до синкретизму (філософ. – поєднання різнорідних, суперечливих, протилежних один одному поглядів) [11, с. 60-62].

У доповіді, згаданій вище, було дано детальний аналіз шляхів і засобів досягнення оптимального співвідношення світського характеру і культуровідповідності навчального процесу в державних школах Франції, проаналізовано наслідки деградації національної системи освіти [131]. В цілому, це філософсько-культурологічний аналіз проблеми, що складається з п'яти розділів: 1. Релігійна освіта сьогодні. 2. Існуюче протистояння. 3. Виявлені існуючі труднощі. 4. Що таке світськість? 5. Рекомендації.

У доповіді зазначено, що французьке суспільство все більше відчуває загрозу розриву між національною і загальноєвропейською історичною пам'яттю. Брак релігійно-культурної освіти не дає змоги зрозуміти ні творів Тінторетто, ні шедевр Моцарта «Дон Жуан», ні «Страсного тижня» Луї Арагона. Незнання національної історії, культури, віри – це деградація і самого суспільства: «Утворився розрив у передаванні культурної спадщини, якою раніше опікувалися церква, родина, звичай, громадськість, а згодом це лягло на плечі національної освіти. Це сталося приблизно 30 років тому, коли класична освіта і гуманітарні класи стали непопулярними, а формалістський підхід до вивчення творів витіснив у школі традиційні дисципліни (літературу, філософію, історію, мистецтво) [16].

Експертна комісія, очолена Режі Дебре, зробила висновок про те, що релігійне безкультур'я є наслідком більш, ніж столітньої відсутності релігійної освіти у середніх загальноосвітніх школах і стало причиною майже тотального релігійного невігластва французьких школярів. «Це втрата розпізнавальних кодів, які стосуються всіх галузей знань, життя, менталітету...» [33]. Однак, розширюючи межі викладання релігійної культури, необхідно запобігти іншій крайності, подбати, щоб надмірне захоплення релігійною освітою в державних і муніципальних освітніх закладах не зашкодило загальногромадянській освіті, не порушило цілісності і єдності національної системи освіти. Тому в доповіді Режі Дебре зроблено застереження щодо необхідності віднайти оптимальний за змістом та обсягом компонент релігійної освіти у державних школах. Головна думка полягає в тому, щоб забезпечити учням державних освітніх закладів можливість бути цивілізованими, вихованими у своїй національній культурі, залишити їм право вибору вільного судження, «продовжити багатогранну діяльність людства, оскільки створені матеріальні і духовні цінності, які узагальнено називають культурою, вирізняють людину як вид» [45, с. 17-22; 92] (Додаток Б). Після оприлюднення згаданої вище доповіді Міністерство національної освіти Франції офіційно заявило, що майбутнє французької нації неможливе без збереження національно-культурних, у тому числі й релігійних, традицій: «...релігійні традиції і майбутнє людства опинилися в одному човні» [10].

Однак, на думку філософа Режі Дебре, французьке суспільство нині не відповідає «гарантованому духовному мінімуму». Багата національна культура Франції підмінюється контркультурою. «Те, що ми називаємо безкультур'ям молоді, насправді є іншою культурою, яку можна назвати культурою захоплення і яка пов'язана з культом сучасних технологій (швидке розповсюдження новинок, тривале перемикання каналів телевізора, постійна зміна вражень, швидкісні подорожі, перевага миттєвого над неминущим)» [141]. Режі Дебре справедливо зазначив, що викладання у світській школі предметів, які стосуються релігії, може позитивно вплинути на прилучення

французьких школярів до культурної спадщини. Наприклад, він вважає «Історію релігій» не просто спогадами про минувшину, а таким шкільним предметом, який дасть опору в житті, допоможе зорієнтуватися у потоці реклами та інформації [117].

Як зазначає автор доповіді, культуровідповідність навчально-виховного процесу повинна забезпечуватися насамперед за рахунок викладання предметів гуманітарного циклу. «Учителі філологічних дисциплін можуть найкраще пояснити біблійні образи, висловлювання, символи. Також можна залучити і викладачів філософії, які пояснять відмінність між магічним, раціональним і релігійним ставленням до світу; викладачів мистецтв, оскільки вивчення форм, символів, зображень пов'язане з релігійними культами; викладачів історії та географії, тому що карта сучасного світу не може бути до кінця осмисленою без посилань на Біблію» [130, с. 15-19]. «Без такого оновлення змісту освітнього процесу в державних школах французькі учні не можуть увійти в національний культурний простір та історію цивілізацій, залишені у спадщину релігіями», – вважає Президент Європейського інституту вивчення релігій Домінік Борн [115, с. 141-146].

Унаслідок урядових постанов з 1996 р. у національній системі освіти Франції пов'язані з релігією нововведення з'явилися в програмах з історії і французької мови в 6, 5, 2 і 1-му класах середньої школи (у Франції традиційно прийнята зворотна нумерація класів, відповідно до української нумерації це 6, 7, 10 і 11-й класи) (Додаток Л). Складно просувалися справи з введенням спеціалізованих предметів релігієзнавчого змісту, на які було відведено в тижневому шкільному розкладі 4 години. Це пов'язано з тим, що ідея розширення таких спеціалізованих навчальних курсів сприймається суспільством і педагогічними фахівцями досить неоднозначно [170, с. 55-56]. З іншого боку, Римська католицька церква, протестантські й мусульманські релігійні об'єднання застерігають від перекручення фактів віровчення або від некомпетентності і байдужості викладачів таких навчальних курсів і тем: «Це подібне до того, що музику уявляють як послідовність нот на розлінованому

папері або змушують сліпого говорити про кольори». Цю думку, висловлену Режі Дебре у доповіді, поділяє і Філіпп Бутрі, директор Вищої школи соціальних наук при Сорбоннському університеті [118].

Необхідно зазначити, що стаття 5-та Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960 р. визнає за особами, які належать до національних меншин, право на проведення просвітницької діяльності, використання або викладання рідної мови, якщо це не заважає їм розуміти загальну культуру і мову суспільства, в якому вони живуть, і брати участь у його діяльності. Проте це не повинно перешкоджати укріпленню соціальної єдності суспільства та реалізації французькими громадянами їхніх прав на світоглядне самовизначення, здобуття освіти відповідно до світоглядних цінностей і духовного вибору. Зокрема, вони можуть обирати заклади освіти, де надають перевагу християнським духовним цінностям і традиціям. У зазначеному документі також йдеться про те, що національні і релігійні меншини, які проживають у Франції, повинні знати культуру, зокрема і релігійну, до якої належить більшість населення країни [154; 43, с. 233-241].

На думку Режі Дебре, ізоляція традиційних для Франції релігій від національної системи освіти призводить до її деградації. «Справді, релігія виявилася повністю виключеною із системи знань у школі, і це погіршило становище», – пише він. Преса і видавництва сприяють поширенню езотеризму (віри в існування надприродного світу й магичні способи спілкування з ним) [88] й ірраціоналізму (напрямку в ідеалістичній філософії, що заперечує об'єктивні закономірності буття й можливість його наукового пізнання) [63]. «...А хіба республіканська школа не повинна протистояти шарлатанам і сектантам?» – запитує Режі Дебре. Об'єктивне і глибоке знання священних текстів і традицій дасть можливість розпізнавати невігластво й екстремізм [17].

Режі Дебре висловлює думку про те, що не варто протиставляти два підходи до вивчення дійсності – об'єктивний і релігійний: «Будь-яке явище можна пояснити як з позиції вченого, так і пересічного спостерігача; так само об'єктивний і релігійний підходи не повинні конкурувати між собою, а,

навпаки, можуть співіснувати в одній людині у вигляді віри і знання. Наука вивчає релігію як об'єкт культури, зокрема її внесок у становлення і розвиток людської цивілізації». З цією думкою автора доповіді погоджується Генеральний інспектор національної освіти Жан-П'єр Ріу [194].

Однією із важливих умов викладання у світській школі предметів, що стосуються релігії, як відзначив Режі Дебре, є коректність викладачів, їх уміння пояснити навчальний матеріал без примітивізації, не нав'язуючи власної думки чи поглядів. Неприпустимо давати знання про релігію з позицій атеїстичної ідеології, як неможливо говорити про релігію та її історію без духовності. «Тільки віднайдення розумного співвідношення між світськістю освіти і вивченням основ того чи іншого віровчення у державних освітніх закладах зможе попередити занепад національної освітньої системи і збереже її цілісність, усуне обмеження прав громадян Республіки на здобуття освіти за релігійними переконаннями», – вважає керівник робочої групи з питань філософії Генеральної інспекції національної освіти Крістіана Менасейр [175] (Додаток Б).

На переконання Режі Дебре, релігійне безкультур'я пов'язане здебільшого з рівнем освіченості, а не з релігійністю родини учня і стосується не тільки державних шкіл, а й приватних конфесійних закладів. Він відзначив труднощі у запровадженні у світській школі предметів, що стосуються релігії. Однією із основних перешкод є перевантаження шкільної програми, тому введення нових дисциплін гальмується: «Школа не може розв'язати ті проблеми, які не вирішені суспільством. У той час, коли йдеться про скорочення і полегшення шкільної програми, було б нерозумним уводити додатковий предмет. Наприклад, уведення історії релігій як шкільного предмета означало б вивчення його лише в позаурочний час замість уроку музики» [140, с. 1].

Існують проблеми і з підготовкою викладачів. Як вважає Режі Дебре, треба змінити спосіб викладання і фахову підготовку педагогічних кадрів, щоб запобігти вульгаризації і спрощенню знань. Прикладом такої примітивізації можуть бути уривки зі шкільних підручників: «Авраам, батько єврейського

народу» або «Ісус, засновник християнської релігії». Режі Дебре слушно зауважує: «Будь-який віруючий ХХІ століття утримувався б від таких формулювань» [93].

Доповідь Режі Дебре завершується дванадцятьма конкретними пропозиціями щодо того, яким чином можна покращити національну систему освіти і підвищити її культуровідповідність, не порушуючи принципу світськості. Найбільш важливими є такі: створити обов'язковий навчальний модуль освітнього напрямку «Філософія світськості та викладання релігієзнавчого компонента» для вчителів; покращити підготовку викладачів; заснувати Європейський Інститут з вивчення релігій (Institut européen en sciences des religions – IESR), який би допоміг покращити зв'язок між університетськими науковими дослідницькими центрами та закладами загальної середньої освіти з метою розроблення оптимального педагогічного інструментарію для вироблення наукових рекомендацій щодо введення релігієзнавчого компонента і використання найбільш доцільних форм та методів його викладання [131].

Дуже важливим є чітке розуміння й аргументоване обґрунтування того, що світський характер освіти в державних навчальних закладах не тотожний його атеїстичному або антирелігійному характеру: «Упереджене ставлення до релігії свідчило про хибне розуміння принципу світськості. Тільки в результаті світської деонтології (професійної етики) можна досягти толерантності, неупередженості і нейтралітету. Принцип світськості з самого початку відмежовувався від войовничої антирелігійної пропаганди. Тепер настав час перейти від світської некомпетентності («релігія нас не стосується») до усвідомленої світськості («наш борг – її зрозуміти»)), – стверджує Режі Дебре [131] (Додаток В).

«Але для того, щоб можна було відновити дискусію про педагогічний підхід до викладання релігії у світській школі, – переконаний професор у галузі соціології релігій Жан-Поль Віллем, – треба рішуче обстоювати засадничі принципи світськості школи: світські учителі, які так само, як інші чиновники,

мають бути стриманими у висловлюванні власних поглядів (особливо перед неповнолітніми); світські програми та підручники, які не містять будь-якої релігійної або антирелігійної пропаганди і є нейтральними у висвітленні релігієзнавчих знань; світська поведінка учнів, які хоч і мають право висловлювати власні релігійні або атеїстичні погляди, але не можуть вдаватися до релігійної пропаганди або відмовлятися від вивчення тієї чи іншої дисципліни (йдеться про заборону будь-яких модифікацій шкільної програми відповідно до релігійних вірувань учнів). Ці вимоги є базовим і непорушним принципом світськості у шкільній освіті. І саме тому, що цей принцип визнається головними релігійними провідниками нашої країни, тепер знову можна звернутися до питання про релігійну освіту в школі», – вважає Жан-Поль Віллем [11, с. 165-166] (Додаток Б).

Після оприлюднення доповіді Дебре у березні 2002 року було досягнуто згоди щодо викладання релігійного компонента у світській школі. Однак про спеціальну підготовку учителів і запровадження нової навчальної дисципліни не йшлося, бо передбачалося, що кожен учитель французької мови, літератури, іноземних мов, мистецтва, філософії, музики, історії чи географії повинен уміти пояснити релігійні факти й феномени. Академією Версалю, ректоратом Європейського інституту вивчення релігій (IESR) під керівництвом Режі Дебре були організовані семінари та конференції для вчителів з питань викладання релігієзнавства у світській школі під назвою «Релігієзнавчий компонент та світськість сьогодні». Пропонувалося вводити відповідні блоки знань в історію літератури, політологію, соціальну історію, тоді «учні сприйматимуть вивчення релігієзнавчого компонента позитивно, вони зрозуміють, що це не катехізис», – уточнював Режі Дебре. Але, на думку доцента Вищої школи прикладних досліджень, члена Європейського інституту вивчення релігій (L'institut européen en sciences des religions) Ізабель Сен-Мартен, не всі батьки учнів будуть з цим згодні. Тому, вважає вона, необхідно «включити релігієзнавчий компонент у навчальні програми: учитель має обговорювати Біблію або Коран нарівні з «Іліадою» чи «Одіссеєю» [113, с. 48-49].

Доцент Інституту підготовки вчителів середньої школи (IUFM: Institut universitaire de formation des maîtres), член лабораторії з вивчення релігієзнавства Жан Ламбер зазначає, що релігієзнавчий компонент стосується практично всіх шкільних предметів, проте для його введення треба подолати консерватизм регіональних інспекторів освіти. Заступник директора Інституту підготовки вчителів середньої школи Жан-Луї Одюк пропонує молодим учителям середньої школи присвячувати релігієзнавчій освіті лише три години щороку. «У цьому випадку йдеться не про навчання, а про інформування. Незважаючи на гарні наміри, керівництво навчальних закладів не має для цього ні можливостей, ні коштів» [113, с. 48-49].

Для вирішення цих та інших проблем у січні 2003 р. у місті Монтрей (Сен-Сент-Дені) був створений Громадський центр з вивчення перспектив упровадження шкільного релігієзнавчого компонента. Шістнадцять найактивніших його членів провели низку громадських конференцій і лекцій. У місті Діжон (Кот-д'Ор) Університетський католицький центр, створений у 1993 р. з ініціативи професора історії релігій Рене Нуайя, розпочав підготовку педагогічних кадрів відповідної кваліфікації для середньої школи. З 1996 р. за ініціативою Режі Дебре в Інституті підготовки вчителів середньої школи (IUFM: Institut universitaire de formation des maîtres) у місті Кретей (Валь-де-Марн) було запроваджено обов'язковий навчальний модуль під назвою «Філософія світськості та історія релігій». Цей інститут єдиний у країні, де викладають методику релігієзнавства і видають університетські дипломи державного зразка. Станом на 2004 рік успішними випускниками Інституту стали 17 молодих спеціалістів у галузі релігійної освіти, третина яких працює на волонтерських засадах [183].

Оприлюднення в Офіційному бюлетені нових навчальних програм для середніх шкіл на 1996–1997 н.р. дало поштовх до впровадження щомісячних телевізійних навчальних передач під загальною рубрикою «Релігії і люди». Цей проект здійснюється під керівництвом професора Жана Делюмо. Також було запропоновано організувати «літні університети» для вчителів, ініціатором

яких став Генеральний інспектор національної освіти Жан Карпантьє. Організатори цих навчальних курсів мали співпрацювати з Асоціацією «Релігії – Світськість – Громадянство» (Assotiation Religions – Laïcité – Citoyenneté – ARELC), яка була створена Регіональним інспектором П'єром Бардом. Творчим кредо роботи «літніх університетів» став слоган: «6 000 років релігійного досвіду, 2 000 років існування християнства, 100 років республіканської світськості» [183, с. 19-20].

Наступним кроком стало заснування Інституту підготовки викладачів релігій на базі Університетського католицького центру Бургундії під керівництвом французьких учених Рене Нуайя та Бернара Дескульора. Для проведення навчальних сесій та конференцій до Інституту запрошувалися французькі вчені, вчителі-методисти, фахівці, відповідальні за збереження культурної спадщини, а також учителі приватних католицьких шкіл. Матеріали конференцій були відображені у виданні Дидактичної документації Бургундії (Documentation didactique de Bourgogne – DDB) і публікаціях Регіонального центру педагогічної документації (Centre régional de documentation pédagogique – CRDP) під загальною назвою «Культура і Релігія» [183].

Питання створення нових підручників для середньої загальноосвітньої школи також перебуває на стадії розв'язання. Протягом 2005 року у видавництві Фейар вийшов підручник Естер Бенбасс та Жана-Крістофа Атіасса, присвячений релігіям світу та їхньому сучасному тлумаченню. 2007 року видавництво Белен випустило підручник відомого французького педагога, агреже з філософії Антуана Проста, присвячений історії становлення світської школи у Франції у XIX–XX ст. Книгу вважають «справжнім калейдоскопом з історії французької школи та виховання» [179]. Високу оцінку фахівців отримав «Малий гід найвідоміших релігій», написаний французьким ученим і педагогом Флоранс Балденжер-Ашур і надрукований у видавництві Ліана Леві. Книга є вдалою спробою пояснити учням «у дусі світськості» сутність чотирьох найбільш поширених у Франції релігій (християнства, ісламу, юдаїзму і буддизму) крізь призму свят і обрядів. У ній порівнюються і пояснюються з

педагогічної точки зору історія релігій і релігійні обряди [97].

Варто відзначити і колективну працю Рене Нуайя та Жана Жоншере «Викладання історії релігії у коледжі та ліцеї. 24 навальних модулів», (*Enseigner les religions au collège et au lycée. 24 séquences pédagogiques*, 1999), книги Ніколь Альє «Світськість і релігійна культура» та «Інша історія релігій» (*Laïcité et culture religieuse*, 1996; *Une autre histoire des religions*, 2002), в яких досліджено релігії національних меншин, причому зроблено це з вражаючою ерудицією, але чітко і доступно, з численними ілюстраціями у цікавій формі викладу матеріалу. Отже, ініціативу поєднання світської та релігійної освіти підтримано, треба тільки скоординувати дії науковців і педагогів та досягти бажаного результату. «Будівництво масштабне і гідне того, щоб його продовжували», – упевнений Рене Нуайя [182].

Наведені факти та аналіз зазначеної вище державної офіційної доповіді Режі Дебре дають нам підстави констатувати, що світськість у Французькій Республіці модернізується, набуваючи більш конструктивного й адекватного до вимог сучасного французького суспільства характеру. У цьому контексті доцільно зупинитися детальніше на питаннях дотримання принципу світськості у галузі шкільної освіти, порушених ще в одному офіційному документі – Доповіді Комісії з питань світськості держави під керівництвом Бернара Стазі, де стверджується, що жорсткі вимоги світськості за сучасних умов необхідно доповнювати «розумними пристосуваннями», спрямованими на забезпечення «гідного життя всіх громадян» [51, с. 53-60]. Важливо, що тут пропонується розв'язувати проблеми дезінтеграції і соціальних конфліктів у французькому суспільстві не лише за допомогою заборон, а й комплексу правових заходів із урахуванням принципу демократії [114, с. 25].

Комісія, про яку йдеться, була створена декретом Президента Франції Жака Ширака № 2003–607 від 3 липня 2003 р. у зв'язку з обговоренням проблеми носіння хіджабу у світських школах. На членів Комісії покладалося завдання проаналізувати зміст і сучасне розуміння світськості держави й державної освіти, напрацювати рекомендації з удосконалення французького

законодавства у цій галузі [78, с. 122-132].

Як уже було зазначено, очолив комісію Бернар Стазі – Медіатор Французької Республіки (Médiateur de la République – Посередник, уповноважений з прав людини і відповідальний за вирішення конфліктних питань, який має особливий статус). До Комісії увійшли двадцять осіб – учені й політики, які займалися питаннями світськості держави й освіти, відомі своїми науковими працями з цих питань або безпосередньою участю у судових справах, розглядах, процесах (Додаток М).

У своєму виступі 3 липня 2003 р. з нагоди створення Комісії Президент Франції заявив: «Найголовнішим при обговоренні принципу світськості є примирення суперечностей, досягнення національної єдності у цьому питанні» [165]. Проте виникли певні проблеми при застосуванні принципу світськості у сфері трудових відносин, зокрема й у школі.

Комісія Бернара Стазі отримала доручення розробити рекомендації з низки складних питань: проблеми відсутності дівчат-мусульманок на уроках фізичної культури, меж допустимості (або недопустимості взагалі) демонстративного носіння в державних школах знаків релігійної приналежності (хіджабів, юдейських кіп, сикхських кинджалів, індуїстських головних уборів, християнських хрестиків тощо) (Додаток К).

Правовий зміст світськості держави, суттєві ознаки світськості освіти в державних освітніх закладах, викладання в державних школах знань про релігійну культуру, допустимі межі вираження релігійності державними службовцями – це основні положення, які розглядалися Комісією. Обговорювалася також можливість прийняти закон про світськість у новій редакції. До цього спонукала необхідність правового врегулювання питань, пов'язаних із демонстративним носінням, зокрема у державних школах, знаків релігійної приналежності, а також невизначеність повноважень шкільних адміністрацій самостійно врегульовувати ці питання.

Однак, як зауважив Бернар Стазі, існують два негативних аспекти прийняття цього закону. По-перше, він може надати вагомі аргументи

ісламським інтегрістам, а мусульманські школярки, яким закон заборонив би знаходитись у державних школах у хіджабах, припинили б їх відвідувати, що було б неприпустимо. По-друге, виключаючи із державних шкіл учнів, які сповідують іслам, держава підштовхувала б їх до вступу в ісламістські центри інтегрістів, призначені для груп мігрантів, які сповідують іслам і не бажають інтегруватися у французьке суспільство [108].

У ході роботи 5 листопада 2003 р. парламентська комісія з питання демонстративного носіння знаків релігійної приналежності в школі на чолі з Жаном-Луї Дебре вирішила одностайно виступити за зміни в законодавстві, які забороняють такі прояви [107].

Комісія Бернара Стазі надала Жаку Шираку і французькій громадськості підсумкову доповідь 11 грудня 2003 р. [191]. Документ складався з чотирьох частин:

1. Світськість як універсальний принцип і республіканська цінність.
2. Світськість по-французьки, юридичний принцип, який застосовується емпірично.
3. Виклик світськості.
4. Утвердження стійкої, об'єднуючої світськості (Додаток Ж).

У доповіді зазначалося, що світськість вимагає зусиль від кожного. Громадянину вона гарантує захист свободи совісті, натомість кожен зобов'язаний поважати спільний життєвий простір. Вимоги нейтральності держави не мають нічого спільного з проявами агресивного прозелітизму, особливо в школі. Згода на публічне вираження своїх релігійних особливостей і прийняття відповідних обмежень дали б змогу школярам усіх конфесій безконфліктно співіснувати в суспільстві [24].

У п. 1.2.4 «Жити разом, будувати спільну долю» доповіді наголошувалося, що сучасна Франція вирізняється найбільшим різноманіттям релігій серед країн Європи. Вона поєднує давні протестантські традиції і юдаїзм, у кінці XX ст. поширилися іслам і буддизм, має місце і православ'я. Якщо раніше відмінності у французькому суспільстві сприймалися як загроза, то сьогодні збереження

культури і віри є одним із аспектів ідентичності у світі, що постійно змінюється [169, с. 161-192].

Тут доречним буде звернення до **конфесійної мапи Франції**. Згідно з дослідженням EPIQ (Etudes de la Presse d'Information Quotidienne – Вивчення та аналіз періодичної преси), проведеного в січні 2007 року Інститутом соціальних досліджень за допомогою французької групи TNS – Sofres (Taylor Nelson Sofres – всесвітнє пошукове агентство), 51 % французів вважають себе католиками, 31 % визначають себе як агностики або атеїсти, 10 % заявили, що належать до інших релігійних течій або не мають думки із цього приводу, 4 % становлять мусульмани, 3 % – протестанти, 1% – православні, 1 % – юдеї [209].

За даними французького дослідника Анрі Тінка, опублікованими у виданні «Світ» (Le Monde), у країні 5 мільйонів чоловік симпатизує буддизму, але практикують цю релігію близько 600 000 осіб. З них 65 % практикують дзен-буддизм [206]. Французький науковець, професор Сорбоннського університету (Париж XI) у галузі права та юриспруденції Бріжіт Басдеван-Годеме у своїй роботі «Право й релігії у Франції» (1998) («Droit et religions en France») наводить такі цифри: станом на 1998 р. у країні проживало 750 тис. протестантів, 650 тис. юдеїв, 600 тис. буддистів, 200 тис. православних, 4 500 тис. мусульман. Порівнюючи ці дані з дослідженнями французького науковця Анрі Тінка за 2008 р., можна зробити висновок, що кількість прихильників ісламу з кожним роком збільшується. Ця релігія, за результатами дослідження Бріжіт Басдеван-Годеме, посідає нині друге місце у Франції після католицизму [101, с. 335-366].

Друга частина доповіді під назвою «Світськість по-французьки, юридичний принцип, який застосовується емпірично» присвячена аналізу правового регулювання світськості держави, освіти і державної служби. За своєю суттю світськість підлягає чіткому правовому обґрунтуванню. Йдеться передусім про Закон від 9 грудня 1905 р. про відокремлення церков від держави: Республіка є світською і поважає всі вірування (Додаток Н). «Згідно з цим основоположним принципом, визначаються правові обов'язки як для

громадян, так і для державної служби, починаючи з Національної освіти», – стверджує філософ, директор Вищої школи соціальних наук, керівник і співробітник наукового французького журналу «Дебати» («Les Débats») Марсель Гоше [145].

У п. 2.1 доповіді під назвою «Розрізнений комплекс правових норм» сказано, що правовий режим і вимоги світськості держави, освіти і державних служб у Франції неузгоджені. Хоч основним є Закон від 9 грудня 1905 р., доповнений Законом від 2 січня 1907 р. про публічне заняття релігійною діяльністю, проте правовий комплекс про світськість складається із норм, що містяться в різних документах і є неузгодженими, – відзначили автори доповіді [68, с. 6-8].

У п. 2.2 «Подвійна вимога» доповіді Комісії Бернара Стазі йдеться про те, що принцип світськості містить у собі подвійну вимогу: нейтральність держави і захист свободи совісті. До всіх громадян повинен здійснюватися однаковий підхід незалежно від того, яку віру вони сповідують; з іншого боку, необхідно, щоб адміністрація, яка підпорядковується політичній владі, також проявила нейтральність, покладену на кожного чиновника державної служби [76]. Проте у місцеві бюджети можуть бути включені витрати на функціонування капеланських служб і забезпечення вільного сповідання релігій в таких державних установах, як ліцеї, колежі, хоспіси, притулки і тюрми (Додаток П). Крім того, засновник французької світської школи (в сучасному її розумінні) Жюль Феррі визначив додатковий вільний день, крім неділі, для релігійних занять, передбачений статтею L. 141–3 освітнього Кодексу Франції (Додаток Б). Автори доповіді зробили висновок: «Вимоги нейтральності таким чином пом'якшені «розумними пристосуваннями», які дозволяють кожному користуватися релігійною свободою» [70, с. 85-96].

Другою юридичною опорою світськості, як було вказано в доповіді, є свобода совісті (п. 2.2.2). Законодавство й адміністративна судова практика повинні гарантувати можливість практичного здійснення релігійної діяльності, якщо тільки вона не порушує громадського порядку. Особливо це стосується

ізолюваних колективів (армії, тюрми, шпиталю, школи та ін.). Тут може виникати невідповідність між вимогами нейтральної державної служби і вільним виявом релігійних переконань кожного. Особливої гостроти ця проблема набуває у шкільному середовищі. Однак релігійне навчання може забезпечити свободу віросповідання з урахуванням особливостей кожної релігії. Тому очевидно, що жодне юридичне положення не перешкоджає створенню мусульманських шкіл.

Стосунки між державою і приватними освітніми закладами регулюються законом Дебре від 31 грудня 1959 р. Приватні заклади повинні керуватися програмами державної освіти і приймати «всіх дітей незалежно від їхнього походження, переконань або релігійної приналежності при повному дотриманні свободи совісті» [205]. Однак широкого резонансу набула справа про носіння хіджабу, яка широко висвітлювалася засобами масової інформації. Питання уперше виникло у 1989 р.: уряд звернувся з проханням до Державної ради з питань світськості держави й освіти доповісти про правовий аспект цього явища.

Генеральна асамблея Державної ради з питань світськості держави й освіти оприлюднила свої висновки 27 листопада 1989 р., а закон від 10 липня 1989 р. закріпив загальні принципи виховання; стаття 10-та встановила широку свободу самовираження учнів (Додаток В). На цій підставі Державна рада визнала право учнів носити знаки релігійної приналежності у стінах шкільного закладу. Проте було встановлено чотири обмеження:

- 1) забороняються акти тиску, провокування, пропаганди або прозелітизму (намагання навернути інших у свою віру) [84];
- 2) забороняється поведінка, що принижує гідність, посягає на плюралізм або свободу учня чи іншого члена освітнього співтовариства, а також поведінка, яка загрожує здоров'ю і безпеці учнів;
- 3) виключаються будь-яке перешкоджання освітній діяльності, виховній ролі вчителів і будь-які загрози порядку в навчальному закладі або нормальному його функціонуванню;

4) доручені державній освітній службі завдання, а саме: зміст освітніх програм і обов'язок постійної присутності на уроках – не можуть стосуватися поведінки учнів [168, с. 6-8]. Отже, знаки релігійної приналежності забороняються, якщо набувають показного або насильницького характеру (Додатки Д, К).

Підсумовуючи другу частину доповіді, члени Комісії визнали, що світськість є продуктом історичного, політичного і культурного розвитку традицій конкретної держави і заснована на рівновазі прав і обов'язків. Принцип світськості – це гарантія свободи кожного самостійно приймати рішення відносно самого себе. За минуле століття під впливом імміграції французьке суспільство набуло різноманітності, зокрема в духовній і релігійній сферах. Тому необхідно підготувати місце для нових релігій (передусім мається на увазі іслам). Суспільство визнає індивідуальні прагнення, і світськість – це можливість примирити спільне проживання та плюралізм [106].

Третя частина доповіді має назву «Виклик світськості» і присвячена аналізу ситуацій ігнорування і порушення норм світськості. У п. 3.1 «Від декларації юридичної рівності до її практичної реалізації» зазначено, що застосування принципу світськості почало адаптуватися до нового духовного і релігійного різноманіття. Це стосується викладання знань про релігію в комплексі гуманітарних дисциплін, зокрема в нових варіантах програм з французької мови й історії для 6-го, 5-го, 2-го і 1-го класів середньої школи (за українськими стандартами це 6-й, 7-й, 10-й і 11-й класи 12-річної середньої освіти) [163] (Додаток Л).

У пункті 3.2 доповіді проаналізовано актуальні проблеми порушення світськості у сфері державної служби, зокрема у шкільній освіті. Йшлося про те, що носіння показного знаку релігійної приналежності – хіджабу, кіпи або занадто великого хреста, пропуски занять через піст або молитву, звільнення від уроків фізичної культури, відмова здобувати освіту через релігійні переконання, дискримінація деякими приватними школами учнів іншого віросповідання – це прояви, що мають незаконний характер. Комісія відзначила

розгубленість державних службовців, зокрема вчителів, у таких ситуаціях, оскільки до цього часу державою не вироблені чіткі правила, за якими вони могли б діяти [179, с. 53] (Додаток К). Також було відзначено, що загрозою світськості стала й активізація насильства стосовно осіб єврейської спільноти: антисемітизм у Франції та інших європейських країнах посилювався через наслідки ізраїльсько-палестинського конфлікту. У 2002 р. прояви антисемітизму вперше сталися у школі. Носіння кіпи на виході із школи, на вулицях, у громадському транспорті становило загрозу. У зв'язку з цим, кількість прохань від батьків записати їхніх дітей до конфесійних єврейських і католицьких шкіл значно зросла у 2003 навчальному році. Це торкнулося і викладачів, деякі з них також покинули державні освітні заклади через власні прізвища [207, с. 26-27].

Четверта частина доповіді під назвою «Утверджувати стійку світськість, що об'єднує» була присвячена питанням удосконалення законодавства Французької Республіки щодо світськості держави, освіти в державних школах і державних інституціях, покращення адміністративної практики в цій галузі, зокрема у зв'язку з появою нових релігійних течій, що вимагає нового підходу до застосування принципу світськості».

У п. 4.1 «Просування світськості і боротьба з дискримінацією» Комісія запропонувала прийняти «Статут світськості», який визначив би права й обов'язки кожного громадянина в різних життєвих ситуаціях. Було визнано за необхідне надати можливість мусульманам вивчати ісламську релігію [201, с. 29-31]. Підкреслено і необхідність організувати систематичну правову освіту населення та пропаганду цінностей світської демократичної держави. Першим таким місцем є школа, тому Комісія запропонувала створити в інститутах підготовки вчителів (IUFM) два модулі викладання, узгоджені між собою: один – із філософії світськості і цінностей Республіки, другий – з викладання знань, що стосуються релігії і світської професійної етики. Комісія прийняла резолюцію про обов'язок учителів, які вступають до IUFM або вже практикують у школі, підписуватися під «Статутом світськості» [208, с. 76-78]

(Додаток Д).

У доповіді було детально викладено бачення Комісією оздоровлення обстановки й зміцнення світськості освіти в державних школах. І на цьому варто зупинитися детальніше. Питання про світськість постало у 1989 р., оскільки місія школи є надзвичайно важливою для Республіки. Школа передає знання, формує аналітичне мислення, забезпечує самостійність, відкритість для усього спектру культур, сприяє розквіту особистості, професійній освіті молоді, готує майбутніх громадян Республіки. Тут уперше відбувається зустріч дитини із соціумом, а часто це і єдине місце для інтеграції у французьке суспільство і соціальної адаптації, школа значною мірою впливає на соціальну й індивідуальну поведінку учнів як майбутніх громадян. Це базова інституція Республіки, де зібрані переважно неповнолітні діти, які зобов'язані відвідувати заняття і бути разом, переборюючи відмінності, що їх розділяють. Школа не повинна бути віддаленою від світу, але учні мають бути захищеними від «неспокою світу». За свідченням очевидців, у багатьох школах міжособистісні конфлікти спричиняють насильства, зазіхання на індивідуальну свободу і провокують громадські заворушення. Дебати у суспільстві зосередилися навколо питання про носіння хіджабу і в більш широкому контексті – навколо носіння знаків релігійної і політичної приналежності в школі (Додаток К). У зв'язку з цим Комісія постановила:

—Для тих, хто носить хіджаб, це може бути особистим вибором або, навпаки, присилуванням, яке особливо ненависне молоді шкільного віку.

—Для тих, хто не носить хіджабу, це символ поневолення, що визначає мусульманську «юну дівчину або жінку як єдину, хто мусить відповідати за бажання чоловіків». Таке бачення жіночої ролі суперечить фундаментальному принципу рівності чоловіка та жінки.

—Для шкільного колективу носіння хіджабу часто є джерелом конфліктів. Це сприймається багатьма учнями і їхніми батьками як щось несумісне з місією школи, яка повинна залишатися нейтральним простором [67, с. 38-52].

Комісія вислухала представників найвпливовіших релігій і керівників

асоціацій із захисту прав людини, які висловили зауваження щодо закону, який забороняє показово носити знаки релігійної приналежності. Духовенство вважає, що це принижує мусульман, загострює антирелігійні настрої, провокує відмову мусульманських дітей від шкільної освіти і поширення мусульманських релігійних шкіл. Інші опоненти – більшість представників адміністрації навчальних закладів і значна частина вчителів – переконані в необхідності прийняття закону. Вони звертають увагу на напруженість, що викликана особистими і релігійними обставинами, зокрема утворення релігійних кланів. На їхню думку, треба запровадити чіткі норми, які б виконувалися політичною владою по всій країні і ухваленню яких передувало би громадське обговорення [200, с. 31-32].

Члени Комісії, вислухавши думки всіх сторін, вирішили, що на сьогодні це питання вже не тільки свободи совісті, а й громадського порядку. Напруженість і зіткнення навколо релігій в освітніх закладах стали надто частими і поставили під загрозу нормальний перебіг навчального процесу. Тому Комісія постановила включити у зміст закону про світськість таке положення: «При всій повазі до свободи совісті й особливостей приватних освітніх закладів у школах, колежах і ліцєях забороняється носіння будь-якого релігійного одягу і знаків, що свідчать про ту чи іншу релігійну або політичну приналежність. Санкції за порушення цього правила повинні бути адекватними і застосовуватися після попередження учня про заборону такого одягу чи таких знаків і заявленої ним відмови підкоритися» [78, с. 122-132] (Додатки Ж, 3).

Причому на вчителів покладено обов'язок проводити необхідну роз'яснювальну роботу з учнями, зокрема розповідати їм про те, що ця вимога не поширюється на більш стримані релігійні знаки: медальйони, невеликі хрести, зірки Давида або руки Фатіми, невеликих розмірів Корани (Додаток К). Комісія розтлумачила цей крок як такий, що продиктований необхідністю інтеграції молоді шкільного віку у французьке суспільство. Тут ідеться не стільки про заборону, скільки про утвердження єдиного для всіх правила колективного життя. Воно буде запроваджуватися і роз'яснюватися учням

через внутрішні шкільні статuti, на уроках громадянознавства. Санкції, як було зазначено, мають застосовуватися у крайньому випадку [199, с. 33].

Стосовно питання викладання у школі знань про релігії Комісія підкреслила, що вивчення релігії (як несвітської форми релігійної освіти) поза департаментами Ельзасу та Мозелю не повинне пропонуватися світським школам [44, с. 166-169]. Проте відзначено, що в останні роки було переглянуто шкільні програми з метою розширення викладання знань про релігії як культурні феномени в курсах французької мови та історії [104, с. 43-44].

Таким чином, Комісія Бернара Стазі ухвалила типове для цивілізованих держав рішення: релігійна освіта у світській школі має надаватися виключно задля реалізації свободи совісті і прав людини (дитини), задля її культурного розвитку, і тоді це не буде суперечити принципу світськості освіти в державних освітніх закладах (Додаток Б). Здійснений нами аналіз підсумкової доповіді Комісії Бернара Стазі показав, що на сучасному етапі проблема світськості у Франції зазнає активного переосмислення. Значний поштовх цим процесам надала імміграція, яка принесла у французьке суспільство духовне і релігійне різноманіття. Зауважимо: сьогодишнє завдання світськості – інтегрувати громадян, зокрема молодих людей шкільного віку, які сповідують іслам, у французьке суспільство, протидіяти перетворенню ісламу на політично-релігійний інструмент радикальних рухів. Оскільки світськість покликана забезпечувати спільне неконфліктне проживання, вона набуває особливої актуальності. Свобода совісті, рівність у правах і нейтральність політичної влади повинні бути однаковими для всіх громадян незалежно від їхніх духовних і релігійних переконань. Але державі необхідно виробити нові жорсткі правила, які забезпечать це спільне і неконфліктне проживання у плюралістичному суспільстві. Французький принцип світськості вимагає в сучасному тлумаченні закріплення його основ, державної підтримки з метою забезпечення толерантного ставлення до культурного і релігійного різноманіття. Відтак обов'язок щодо виховання толерантності, формування в молоді полікультурного світогляду, поєднаного з усвідомленням національної ідентичності, покладається на французьку школу.

KAPITEL 3 / CHAPTER 3

THE RELATIONSHIP BETWEEN SCHOOL AND RELIGION IN FRANCE IN THE CONTEXT OF CULTURAL TRADITIONS OF EUROPEAN COUNTRIES

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ШКОЛИ І РЕЛІГІЇ У ФРАНЦІЇ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

У сучасній Європі світськість сприймається як закономірність культурно-історичного розвитку суспільства і невід'ємний елемент європейської демократії та культури, які вирізняються моральним і духовним плюралізмом, толерантністю і виваженістю щодо розмаїття суспільного життя. Відокремлення церкви від держави зумовило і новий підхід до виконання освітніх завдань. Однак обґрунтування на законодавчому рівні світськості шкільної освіти та її практична реалізація не позбавлені проблем. Наприклад, виникає невідповідність між прагненням утверджувати й розвивати соціально-культурне розмаїття суспільства й жорсткими правовими рамками врегулювання державою соціальних і міжособистісних питань.

Французький дослідник Ів Ламбер у праці «Роль, яку визначили європейці для релігій» зазначає, що головна лінія еволюції стосунків між державою та релігією веде «до плюралістичної секуляризації, за якої релігія може повноцінно відігравати роль духовного, етичного, культурного і навіть політичного ресурсу, поважаючи при цьому особистісну автономію громадян та принцип демократичного плюралізму» [164, с. 11-13]. Ми погоджуємося з ученим у тому, що відмова релігій від домінуючого впливу над суспільством і конфесійна строкатість сучасних спільнот спонукають до «перегляду значення і ролі» світськості в суспільстві загалом і в системі освіти та виховання зокрема.

Французький науковець Арно Леклерк, розмірковуючи над цією проблемою, говорив: «Між рифом роздратованого республіканізму з його прагненням до асиміляції всього у державі, з одного боку, та багатоманітністю суспільства, — з другого, з'являється місце для критичного сприйняття традицій» [167, с. 229-246].

Відповідно до розуміння важливості усіх проблем у березні 2007 р. в

іспанському місті Толедо була розпочата робота з розроблення концепції релігійної освіти під назвою «Толедські засадничі принципи навчання релігії в державних школах». Один із її авторів, експерт робочої групи Відділу з демократичних відносин і прав людини, професор Міланського університету Сільвіо Феррарі, пояснив необхідність цього кроку «неочікувано різким ростом плюралізму в галузі культури і релігії», що пов'язане з інтенсивними міграційними процесами в Європі. Якщо раніше вивчення релігії було прерогативою релігійних общин, то сьогодні саме держава має забезпечити знайомство школярів з основами різних релігійних традицій. «Люди інших релігійних культур сприймаються як «інші», «чужі», що призводить до міжрелігійної напруги, появи шкідливих стереотипів, ворожнечі. Найкращими ліками проти цієї отрути є знання один про одного», – вважає вчений. Крім того, автори концепції релігійної освіти підкреслюють, що наразі йдеться лише про вивчення релігій, а не про навчання релігіям. При цьому професор Феррарі зазначив, що останнє не тільки не виключається, а й схвалюється Толедською концепцією: глибоке знання власної релігійної традиції може слугувати «відправним пунктом» для вивчення релігії інших народів.

Головними принципами реалізації релігієзнавчих курсів у Толедській концепції були визначені такі:

- використання наукових методів викладання релігійних знань;
- повага до прав людини і громадянських цінностей;
- спеціальна підготовка викладачів, заснована на ідеях свободи віросповідання;
- співпраця з релігійними організаціями;
- увага до місцевих проявів релігійного і світського плюралізму [7].

У документі також розглянуті правові питання, пов'язані з вивченням релігій, навчальні програми і педагогічні методи, розроблена система підготовки вчителів «Релігії» як шкільного предмета тощо.

Слід зауважити, що характер навчання релігії у європейських країнах залежить значною мірою від державно-церковних відносин. Досліджуючи

культурно-історичні особливості становлення стосунків держави, релігії і школи, російський науковець І. В. Понкін у роботі «Сучасна світська держава. Конституційно-правове дослідження» (2005) розглядає такі їх моделі:

1. У школах офіційно (конституційно, на підставі положень, актів, що укладаються між державою і конкретною релігійною організацією за розпорядженням органу управління освітою) уведений навчальний курс релігійної освіти: від курсу навчання релігії («Закон Божий», «Коран» або аналоги) до обов'язкового для всіх учнів релігійно-культурологічного курсу, який можна замінити на альтернативний іншої конфесійної спрямованості або етичний нерелігійний курс. Як приклад, можна навести Німеччину, Великобританію, Бельгію, Грецію, Іспанію, Італію, Ірландію.

2. Релігійна освіта в державних школах є факультативною, фінансується державою і здійснюється штатними вчителями або фахівцями, які призначаються релігійною організацією (Іспанія та Італія).

3. Викладання знань про релігії здійснюється як обов'язкові гуманітарні курси (історичні, літературознавчі, суспільствознавчі і мовознавчі, поєднані з географією та філософією). Навчання релігії представниками релігійних організацій в державних школах («Закон Божий» і аналоги) дозволяється у спеціально визначений день поза обов'язковою освітньою програмою, а інколи – поза навчальними закладами. Прикладом є Франція (крім департаментів Ельзасу і Мозелю). Але в цій країні обговорюється можливість введення курсу поглибленого вивчення культури релігії, не спрямованого на катехізацію або воцерковлення чи на залучення учнів до релігійних об'єднань [76, с. 157; 37, с. 167-175].

У нашому дослідженні ми зосередимося на порівняльному аналізі способів організації взаємодії школи і релігії як суспільних інституцій у Франції та низці європейських країн. Головними об'єктами такого зіставлення ми визначили:

1. Нормативне законодавство, яким регулюється діяльність державних і приватних закладів шкільної освіти.

2. Державний і приватний сектори освіти; конфесійні школи.

3. Зміст, цілі, завдання релігієзнавчої освіти.

4. Педагогічний персонал.

Упровадження релігієзнавчої освіти у школах Франції і в більшості досліджуваних нами європейських країн здійснюється з дотриманням низки нормативно-правових державних і міжнародних документів, що відображено у таблиці 1.2:

Таблиця 1.2

Нормативно-законодавчі підстави реалізації релігієзнавчих курсів у школах західноєвропейських країн

Держава	Державні нормативні документи, закони, угоди
Французька Республіка	1. Конституція 1946 р. і Конституція 1958 р. Згідно з 13 абзацом Преамбули Конституції від 27 жовтня 1946 р., підтвердженої Преамбулою Конституції від 4 жовтня 1958 р., гарантовано однаковий доступ дітям і дорослим до освіти, набуття професій і культури у відповідності до національно-культурної ідентичності. Положення пізніше продубльоване статтею L. 141-1 Кодексу Франції про освіту. 2. Закони від 1880 і 1882 рр. Ст. 2 закону 1882 р. постановляє: «Початкові державні школи один день на тиждень і в неділю не працюють, щоб батьки мали змогу надавати своїм дітям релігійну освіту поза навчальним закладом». «Моральне та релігійне виховання» було замінене «моральним та громадянським вихованням», світським за своєю суттю. 3. Закон Фаллу для Ельзасу і Мозелю від 1850 р. надавав «служителям культів право інспекції, нагляду та управління у громадських та приватних початкових школах». У шкільний розклад було включено навчальний предмет релігійного змісту («Закон Божий» та аналоги). У цих департаментах статус державних релігій мають Римсько-католицька церква, лютеранські, реформаторські та юдейські релігійні організації. 4. Закон від 1889 р. (ст. 17-а) затвердив взаємовідокремлення церкви та школи. Релігійне виховання, яким опікувалися священики, було замінене громадянським, тобто світським, яке відтепер здійснювала держава.
	5. Закон про відокремлення церков від держави від 1905 р. Ст. 2 Закону Франції від 09.12.1905 постановила, що Республіка не покровительствує, не утримує і не надає субвенцій жодній релігії. Проте передбачено, що у державному, регіональних і комунальних бюджетах будуть ураховані витрати на функціонування капеланських служб і на забезпечення вільного сповідання релігій у школах, колежах та ліцеях. 6. Закон Дебре від 1959 р. Релігійна освіта здійснюється в межах навчальних програм на основі контрактів, які адміністрація школи укладає з представниками державної влади та Міністерства освіти. Держава виплачує заробітну плату вчителям і фінансує функціонування шкіл. 7. Декрет від 22 квітня 1960 р. конкретизував питання вивчення

	релігії у ліцеях, колежах, навчальних центрах, національних професійних школах і, в основному, у всіх освітніх закладах другого ступеня і початкових школах. 8. Освітній Кодекс Франції від 2000 р. Законодавча частина Освітнього Кодексу Франції запроваджена замість попередніх законів про освіту, які були скасовані президентським ордонансом. Кодекс Франції «Про освіту» (доповнення до Ордонансу № 2000–549 від 15 червня 2000 р.), статті L. 141–1, L. 141–5, L. 141–6 якого підтвердили світськість державної системи освіти. 9. Закон Ланга-Дебре від 2002 р. Дозволив проведення уроків релігійно-культурологічного характеру в державних школах.
Федеративна Республіка Німеччина	1. Конституція ФРН (1949). Традиційні релігійні конфесії (лютеранство, римське католицизм та інші) визнані державою як партнери у справі виховання дітей і молоді. Встановлено засадничі принципи державно-церковних відносин у галузі виховання й освіти. 2. Конституції федеральних земель, що закріплюють право на освіту у світській школі.
Іспанія	1. Конституція Іспанії (1970) відокремила церкву від держави, закріпила свободу віросповідання. 2. Органічний (єдиний) закон Іспанії «Про релігійну свободу» № 7/1980 від 05.07.1980, згідно з яким релігійне навчання здійснюється на всіх ступенях освіти. 3. Органічний (єдиний) закон Іспанії про якість шкільної освіти від 23.12.2002. 4. Конкордат (угода) між Іспанською державою і Ватиканом (03.01.1979) установив загальні умови релігійної освіти у світській школі: навчальні плани дошкільної освіти, початкової і середньої школи та технічних коледжів для учнів відповідного віку повинні містити знання про католицизм та інших дисциплін на рівних умовах. Ця релігійна освіта не є обов'язковою для всіх учнів, проте право на її здобуття гарантується.
Італія	1. Конституція Італійської Республіки від 1947 р. закріпила право надавати релігійну освіту у державних і приватних навчальних закладах на добровільних засадах.
	2. Конкордат Італійської Республіки і Римо-Католицької церкви (1984). У дошкільних, початкових і основних школах вивчається католицький катехізис. Згідно з «Новим Конкордатом» 1984 р., католицизм втратило статус державної релігії. Наразі церква утратила контроль над моральним життям індивідів і виконує функції «соціального придатку держави». 3. Угода між міністром національної освіти і головою італійської єпископської Конференції від 1985 р., згідно з якою класи повинні формуватися незалежно потреби здобувати католицьку освіту. Щороку при записі до школи учні або їхні батьки повинні повідомляти, чи мають вони намір брати участь у релігійних католицьких освітніх заняттях і виховних заходах. Якщо учні не бажають бути присутніми на таких уроках, вони можуть протягом відведеного на це часу обрати для вивчення інші предмети або ж бути вільними. Викладачі релігії призначалися державними органами управління освітою за представленням єпархіального єпископа. 4. Угоди між міністром національної освіти і Конференцією

	єпископів про релігійну католицьку освіту у дитячих садках і початковій школі (23.10.2003) та в середній школі першого ступеня (26.05.2004).
Бельгія	1. Конституція від 1831 р. і Конституція від 1959 р., згідно з якими державою визнається існування мережі світських та конфесійних шкіл. 2. Законодавчі акти суб'єктів федерації дають можливість учням державних шкіл вибирати вивчення однієї в визнаних державою релігій або курсів «світської моралі». 3. Закон від 29 травня 1959 («Шкільний пакт»). Включення до шкільної програми «філософських» курсів (загальна назва для всіх релігійних курсів і курсів світської моралі).
Великобританія	1. Закон від 1880 р. запровадив обов'язкову освіту для дітей віком від 5 до 10 років. 2. Закон від 1944 р. запровадив обов'язкову релігійну освіту для всіх типів британських шкіл, однак на прохання батьків учні можуть не відвідувати такі уроки. 3. Закон про реформу освіти від 1988 р. дозволив представникам інших конфесій, крім англіканської, брати участь у розробці освітніх програм.
Данія	1. Конституція Данії 1849 р. затвердила свободу віросповідання. Євангелістська Лютеранська церква стала Церквою Данського народу і підтримується державою. Церквою керує міністр із релігійних справ, єпископи і приходські священики є державними службовцями. 2. Закон про шкільну освіту 1993 р. Запровадив релігієзнавчі курси з «Християнства данської євангелістської лютеранської церкви» у початковій та середній школі.

Систематизовано автором на основі джерел: [23], [26], [28], [29], [32], [36], [38], [56], [58], [64], [69], [75], [78], [79], [102], [112], [137], [146].

Як бачимо з таблиці 1.2, крім міжнародних правових актів, у європейському просторі на рівні окремих держав існують державні нормативні документи, на підставі яких урегульовуються питання релігійної освіти. Це передусім державні конституції (Італія, Іспанія, Німеччина та ін.), які визначають право надавати таку освіту у різних типах навчальних закладів: як у приватних, підконтрольних тій чи іншій церкві, так і в державних навчальних закладах, причому на добровільних засадах [52, с. 242-256; 69, с. 87].

Варто зазначити, що право на освіту у світській школі у Федеративній Республіці Німеччині закріплене ще й у конституціях федеральних земель. Наприклад, Конституція Баварії від 2 грудня 1946 р. (в ред. від 1 грудня 1998 р.) містить перелік прав релігійних меншин на виховання й освіту дітей

відповідно до їхнього віросповідання, а також цілей релігійної освіти, нормативних вимог до викладання Закону Божого як шкільного предмета [28, с. 192-194].

У Німеччині Конституція 1949 р. (ст. 6-а і 7-а) встановила засадничі принципи державно-церковних відносин у галузі виховання й освіти [27, с. 581]. Закон гарантує свободу совісті та релігійної і світоглядної приналежності громадян, предмет «Релігія» має викладатися з дотриманням принципу свободи волі [59, с. 153-173]. Уроки християнської релігійної освіти в державних і муніципальних школах є обов'язковими і рівноцінними щодо інших предметів, а оцінки враховуються при переведенні учнів до старших класів [72]. Згідно із німецьким законодавством, якщо в школі присутні не менше 6–8 віруючих учнів, то вони мають право отримувати відповідну релігійну освіту [15, с. 149-153].

Кожна федеральна земля в Німеччині має власну шкільну освітню програму, що визначає загальні умови навчання дітей (навчальний план, навчальні засоби, підготовку і підвищення кваліфікації вчителів), а церква формує зміст релігієзнавчих курсів і несе за них відповідальність. Так, у декількох землях, зокрема Баден-Вюртемберзі і Баварії, збережено християнські цінності в освіті у державних школах і дозволено колективну молитву. При цьому будь-який прозелітизм (тобто намагання навернути інших у свою віру) заборонений [162, с. 133-137]. А в Гамбурзі наприклад, релігійна освіта надається на засадах міжконфесійності як принципу інтеррелігійного навчання всіх учнів, хоч якими були б їхні переконання. Це стосується й учнів-мусульман, які вчаться сприймати свою релігію в діалозі з іншими конфесіями та світоглядами [198].

Порівнюючи загальні нормативно-правові засади релігієзнавчої освіти у Німеччині і Франції, можна сказати, що їх споріднює неухильне дотримання державних освітніх стандартів у навчальних закладах, у тому числі приватних, залучення представників громадськості до навчально-виховного процесу, повага до прав і свобод кожного громадянина тощо. Однак слід зауважити, що

відмінним є те, що у Франції відсутній навчальний предмет «Релігія» у державних навчальних закладах, за винятком трьох департаментів (регіони Ельзасу – Мозелю) [44, с. 166-169; 180, с. 15-16]. Крім того, у Французькій Республіці існує проблема законодавчого врегулювання деяких правових норм дотримання світськості у шкільних навчальних закладах, наприклад, відкритого носіння знаків релігійної приналежності. У Німеччині, на відміну від Франції, внесок протестантської і католицької церков у справу виховання є настільки важливим, що уряд надає перевагу не державній, а церковній системі освіти в галузі дошкільного виховання. Така політика базується на розумінні того, що «люди – це ідеологічні створіння, і держава зобов'язана надавати простір для їх релігійної та ідеологічної свободи» за умови, що це буде «сприяти покращенню соціального добробуту і якості освіти» [147, с. 97-98].

У католицьких країнах (Іспанія та Італія) релігійна освіта, крім основних документів (Органічного (єдиного) закону Іспанії «Про релігійну свободу» № 7/1980 від 05.07.1980; Органічного (єдиного) закону Іспанії про якість освіти від 23.12.2002) [26, с. 812-813; 64, с. 175-176; 143, с. 53-55], регулюється ще й угодами (конкордатами), які укладаються представниками державної влади і Римо-Католицькою церквою [143, с. 49, 53-55]. Тут ми ще раз пересвідчуємося в тому, що, незважаючи на спільні положення у законодавчих документах в окремих європейських державах, вирішення питань вивчення релігій у школах зумовлюється історичними, культурними і релігійними традиціями тієї чи іншої країни.

З цієї точки зору Францію можна розглядати як модель світської держави, апробовану протягом столітнього історичного періоду. Законом від 30 жовтня 1889 р., де у статті 17-й уточнювалося, що «виховання в державних школах усіх рівнів доручається винятково світським учителям», було затверджене відокремлення церкви від держави і школи від церкви (Додаток В). Релігійне виховання, яке здійснювалося священиками, було замінене громадянським, тобто світським вихованням, яким відтепер стала опікуватися держава. Закон від 9 грудня 1905 р. про відокремлення церков від держави установив, що

Республіка не опікується, не утримує і не надає субвенцій жодній релігії, проте передбачалося, що держава, департаменти і комуни виділятимуть бюджетні кошти на витрати капеланських служб, які діяли у таких державних закладах, як школи, колежі, ліцеї (Додаток Н). Відтак і нові навчальні програми для початкових шкіл 1923 р. не містили жодних знань про релігію [52, с. 77-79].

Однак у трьох департаментах на сході Франції – Верхньому Рейні і Нижньому Рейні (які утворюють Ельзас) та Мозелі (у складі Лотарингії), що у 1871–1918 рр. входили до складу Німеччини, діє шкільний статут часів Закону Фаллу від 1850 р., згідно з яким у навчальних закладах надається релігійна освіта відповідно до чотирьох визнаних конфесій – католицької, лютеранської, реформаторської і юдейської на вибір [44, с. 166-169; 180, с. 15-16].

Попри те, що релігія у сучасній Франції виключена із багатьох сфер суспільного життя, служителів церкви запрошують як рівноправних партнерів до обговорення законодавчого забезпечення прав людини, утвердження принципів плюралізму і демократії. Таким чином, практично утверджується своєрідний різновид права – екуменічне право, що об'єднує на засадах рівноправності представників різних релігійних общин – християн, мусульман, юдеїв тощо [35]. Відповідно до цієї тенденції у Франції вже не розглядають релігію як виключно особисту справу, оскільки, на думку професора у галузі соціології релігій Жан-Поля Віллема, це означає піддати релігійність остракізмові (вигнанню), перешкоджаючи їй повноцінно відігравати важливу роль у суспільному житті [11].

Тут варто зауважити, що сучасні європейці одностайні в тому, що політична влада будь-якої демократичної країни повинна перш за все підтримувати індивідуальні свободи своїх громадян. Слушною є думка українського науковця Наталії Лавриченко, що такі погляди поширюються і на свободу віросповідання, зокрема й у шкільному середовищі. Якщо традиційно школа виконувала лише освітньо-культурну функцію, то сьогодні вона має утверджувати й розвивати самобутність вихованців, відповідати потребам і вимогам полікультурного суспільства [38]. Франція, як країна-лідер

європейської інтеграції, не тільки не стоїть осторонь цих питань, а й намагається зробити вагомий внесок у їх розв'язання. Так, французький філософ Лоранс Леффель стверджує, що ігнорування політичних і релігійних проблем у школі французькі учні сприймають як вияв байдужості і навіть протидії з боку вчителів їхнім незалежним поглядам [168, с. 53]. Тому на сьогодні однією із нагальних соціальних проблем у країнах Західної Європи є вивчення основ релігієзнавчих знань.

Бельгія відрізняється від Франції тим, що її Конституція 1831 р. була визнана однією із найпрогресивніших у Європі, оскільки ще на початку XIX століття гарантувала свободу совісті, визнала існування мережі світських та конфесійних шкіл, забезпечила фінансове утримання священиків із державного бюджету. На відміну від Франції, у Бельгії «співіснують» у шкільній програмі уроки з вивчення різних конфесій чи філософських течій, включаючи атеїзм, що офіційно визнані бельгійським урядом. Як наслідок, держава фінансово підтримує служителів таких релігій, як католицизм, протестантизм, англіканство, юдаїзм, православ'я, іслам [152, с. 149-162].

Правомірність уведення до шкільної програми «філософських» курсів» (загальна назва для всіх релігійних курсів і курсів «світської моралі») базується на ст. 24-й Конституції Бельгії, на Законі від 29 травня 1959 р. («Шкільний пакт») та законодавчих актах суб'єктів федерації, оскільки Бельгія є федеративною державою. Ці закони забезпечують можливість учням державних загальноосвітніх шкіл вибирати між однією із визнаних державою релігій або «світською мораллю» для обов'язкового вивчення (по дві години в кожному класі протягом усього періоду навчання в школі учнів віком від 6 до 18 років) [149, с. 55-56]. Безумовно, співвідношення між кількістю школярів, які вивчають ту чи іншу релігію, значно відрізняється: від більше ніж 50 % учнів, які вивчають основи католицизму, до 1 % тих, хто вибрав православ'я, що відображає загальну картину релігійних конфесій у країні [156]. Укладання програм, розроблення уроків та методичних рекомендацій, педагогічна інспекція здійснюються представницькими органами релігійних організацій, а

релігійна освіта надається за рахунок коштів муніципалітетів [26, с. 344].

Слід зазначити, що Православна церква в Бельгії лише з 1985 р. отримала статус офіційно визнаної, а з 1988 р. було запроваджено викладання навчальної дисципліни «Основи Православ'я», що стало, на думку православного богослова і педагога Сергія Моделя, «унікальною подією» в Європі. Спочатку навчання велося тільки у фламандських загальноосвітніх школах, але з 1997 р. ці уроки почали проводитись у франкомовній частині країни, а з 1999 р. – і в найменшому німецькомовному окрузі. Навчання проводиться регіональними мовами і здійснюється переважно вчителями-мирянами, які мають вищу богословську освіту [60, с. 17-27].

В Іспанії існують давні католицькі традиції, і лише в 1970 р. Конституція країни постановила відокремити церкву від держави («жодна релігія не може мати статус державної»); була закріплена свобода віросповідання [151, с. 54-56]. Шкільна освіта є нейтральною щодо релігії, але це не забороняє «державним навчальним закладам організовувати факультативне релігійне навчання і надавати батькам можливість обирати для своїх дітей релігійну та моральну освіту відповідно до їхніх переконань» [193, с. 153].

В Італії так само, як і в Іспанії, католицизм втратило статус державної релігії. Наразі церква, як і в більшості європейських країн, зокрема й у Франції, не контролює моральне життя індивідів і виконує функції «соціального придатку держави» [142, с. 95-119]. Однак у царині освіти й виховання перевага надається саме Римо-Католицькій церкві: основи віровчення вивчаються у дитячих садках, початкових школах, колежах і ліцеях, причому за рахунок держави. У 1985 р. було підписано Угоду між міністром національної освіти і головою італійської єпископської Конференції, згідно з якою при записі до школи учні або їхні батьки повинні повідомляти про своє бажання відвідувати уроки католицької релігії й виховні заходи відповідного змісту.

В Італії, як і у Франції, виникла дискусія щодо носіння учнями знаків релігійної приналежності, зокрема хіджабу, а також правомірності знаходження у класах державних шкіл християнських хрестів. У 2006 р. Конституційний суд

підтвердив, що це не суперечить Конституції Італії і не загрожує світськості цієї держави, оскільки хрест у державних навчальних закладах символізує не тільки християнство, але й головні цінності суспільства – терпимість, повагу до людини та її прав, відмову від дискримінації [71].

У Данії Євангелістська Лютеранська церква є однією із державних структур. Її очолює міністр освіти і релігійних справ, а єпископи і приходські священники є державними службовцями. Крім того, приходи Церкви Данського Народу реєструють державний та громадянський стани громадян країни. Інші конфесії є визнаними, але держава не втручається у їх діяльність і не фінансує. Отже, церква знаходиться «всередині держави і виконує певні соціальні функції: здійснює освітню і виховну діяльність, опікується дитячими будинками, притулками, лікарнями тощо» [122].

У школах Данії вивчається християнство та одна або дві нехристиянські релігії, однак вивчення основ віровчення для учнів є обов'язковим. Саме з приводу Данії французький учений Жан Боберо відзначив як досягнення «секуляризації без світськості», тобто глибоку секуляризацію поглядів та поведінки індивідів у державі, котра зберігає зв'язок із національною Лютеранською церквою [103, с. 320-322].

У Великобританії домінує Англіканська церква, у Шотландії – Пресвітеріанська, у Північній Ірландії та Уельсі визнаної церкви немає. Двадцять п'ять єпископів представляють Англіканську церкву в Палаті лордів, водночас церква підлягає парламентському контролю, крім того, не має жодних привілеїв порівняно з іншими конфесіями [151, с. 59-60].

Школи всіх релігійних деномінацій фінансуються державою, а Закон від 1944 р. запровадив обов'язкову релігійну освіту для всіх типів британських шкіл, однак на прохання батьків учні можуть не відвідувати такі уроки. Закон про реформу освіти від 1988 р. дозволив представникам інших конфесій, крім англіканської, брати участь у розробленні освітніх програм. Це стало важливим кроком до розвитку плюралізму в царині освіти, хоча, безумовно, перевагу продовжує зберігати християнство.

Однак з приводу цього висловили своє незадоволення мусульмани-іммігранти, кількість яких останнім часом зростає. Ураховуючи думку батьків-мусульман, мерія міста Бірмінгема у 1975 р. запровадила викладання ісламу в школі, і це стало офіційною частиною національної програми освіти. Але на початку 1996 р. мусульманські родини (батьки 1 500 учнів селища Батлі у Західному Йоркширі, заборонили своїм дітям відвідувати уроки релігії тому, що, на їхню думку, педагоги немусульманського віросповідання формували в учнів хибні уявлення про іслам [204]. Подібні випадки почастішали в 1999–2001 рр. Проте чиновники від освіти побоюються віддавати викладання основ релігії в руки вчителів-мусульман навіть у районах, де ісламська більшість є сталою, оскільки вважають, що це може сприяти пропаганді фундаменталізму в учнівському середовищі і послужить джерелом міжконфесійних конфліктів [80].

На відміну від Франції, в Ірландії і Греції релігія розглядається як «цемент» національної ідентичності, що допомагає протистояти впливу зовнішніх «чужорідних» конфесій. Так, католицизм згуртовує ірландців проти протестантської Великобританії, а грецьке православ'я виокремлює країну з-поміж мусульманського оточення [151].

Ірландська Конституція визнає право батьків обирати для своїх дітей будь-який тип навчального закладу відповідно до їхніх переконань. У державних навчальних закладах країни релігійна освіта здійснюється у рамках факультативу і контролюється церковними інституціями [26, с. 812-813; 121].

У Греції освіта визнана однією з найважливіших місій держави, а релігійна освіта – її важливою складовою. Однак лише з 2002 р., коли Державна рада дозволила вчителям неправославних конфесій викладати курс релігії, почався процес секуляризації у галузі державної освіти [185, с. 23-24].

Як бачимо, стосунки школи і релігії знайшли своє відображення у законодавстві усіх західноєвропейських країн, оскільки є важливим аспектом громадського життя. Водночас зауважимо, що чинне освітнє законодавство у низці європейських країн потребує змін, оскільки постає необхідність

ураховувати освітні потреби дітей-іммігрантів та їхніх батьків, зокрема мусульман. Першою це відчула Франція, згодом Великобританія, Німеччина, Італія. Кожна держава розв'язує цю проблему, зважаючи на її національні традиції і культуру (Див. § 1.2. I розділу нашого дослідження, де ми торкалися цього питання, аналізуючи доповідь Комісії Бернара Стазі [51, с. 53-60]). До того ж нещодавні «масові заворушення, що спалахнули у Франції з приводу заборони дівчатам-мусульманкам ходити до школи в хіджабі, а також масові безчинства в бідних кварталах, які паралізували Париж, додали гостроти цим проблемам і потребують нагального їх розв'язання» [186, 204] (Додатки В, К).

Щодо релігійної освіти, то у сучасній Європі вона може надаватися учням у різних типах навчальних закладів: державних, громадських і приватних. В Італії, Іспанії, Німеччині та низці інших країн релігія викладається у державних школах. Це передбачає тісний зв'язок завдань виховання громадянина тієї чи тієї держави і формування особистості дитини в контексті традиційної для суспільства релігійної культури [59, с. 153-173]. Однак викладання релігії у державних школах має деякі обмеження: якщо конфесійна освіта зосереджена на певних релігійних приписах, то державні школи прагнуть дати учням узагальнені уявлення про християнські цінності, сприяти їх відкритості щодо інших релігійних та філософських ідей, формувати толерантність до представників інших віровчень.

У багатьох західноєвропейських країнах немає відмінності у правовому статусі релігійних і нерелігійних шкіл; у деяких країнах засновані церквами школи отримують державну фінансову підтримку. Часом відносини між владою і релігійними школами мають контрактний характер (Франція, Іспанія), або такі школи мають статус державних (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Італія, Словаччина). Наприклад, в Австрії конфесійну школу може заснувати церква, яка діє протягом 20 років і яку відвідує не менше 2 % населення країни. Однак тут є деякі обмеження: визначена кількість учнів, безкоштовне навчання, повага до релігійних переконань усіх учнів, призначення вчителів місцевою

владою. Якщо церковна школа стає державною, то зарплата вчителям і забезпечення підручниками здійснюються за рахунок держави [19, с. 32-36].

У Франції релігійна освіта має місце як у державних, так і в приватних навчальних закладах, де учні мають право на свободу вираження власних переконань, а також зобов'язані толерантно ставитися до переконань інших та поважати їх особистість.

У статуті державних шкіл не тільки чітко визначені права й обов'язки учнів, але й зазначаються певні свободи, а саме:

- свобода інформації та вираження власних переконань за умови поваги до плюралізму та принципу нейтральності;

- захист від будь-якої фізичної або моральної агресії.

- У той же час учні зобов'язані:

- толерантно ставитися до переконань інших, поважати особистість іншого;

- усвідомлювати власну відповідальність за будь-яку діяльність у межах навчального закладу;

- не вчиняти агресивних дій проти будь-якого члена шкільного колективу [95, с. 114] (Додаток П).

Державною освітою у Франції опікуються Федерація батьківських комітетів (FCPE – la Fédération des conseils de parents d'élèves) та Федерація батьків учнів державних шкіл (PEEP – Parents d'élèves de l'école publique) [100, с. 439-472].

Приватні конфесійні школи відвідують сьогодні приблизно 17 % від загальної кількості французьких школярів (близько 2 млн. учнів), їх навчають 110 тис. учителів [95, с. 22-23]. Релігійна освіта здійснюється в межах навчальних програм згідно із Законом Дебре від 1959 р. на основі контрактів, які адміністрація школи укладає з представниками державної влади та Міністерства освіти [139, с. 17]. Контракт передбачає об'єднання приватних шкіл із державними службами національної освіти. Держава виплачує заробітну плату вчителям і фінансує функціонування шкіл. Шкільні приміщення надають

органи місцевого самоврядування та асоціації підприємців. Керівництво католицькими приватними школами здійснюється Організацією управління католицькими школами (Organisme de gestion des écoles catholiques – Ogec). Більшість (94 %) приватних навчальних закладів працює за контрактом об'єднання на таких умовах:

- термін функціонування навчального закладу становить не менше 5 років; він може бути подовженим на 1 рік у випадку перенесення школи у новий квартал міської зони, який нараховує не менше 300 нових житлових приміщень;

- учителі зобов'язані мати документи, що підтверджують їхню кваліфікацію і відповідають вимогам державної освіти;

- місцева влада має забезпечити вчителям гідні умови проживання, охорони праці та здоров'я;

- місцева влада має враховувати потреби школи;

- контрактом передбачено дотримання статті 1-ої Закону Дебре, де зазначено, що «навчальний заклад має право на збереження особливого статусу при повній повазі до свободи совісті. Всі діти мають право на вступ до навчального закладу незалежно від їхнього культурного походження, світогляду, віросповідання» [98, с. 203-231] (Додаток Б).

Приватною освітою у Франції опікуються такі громадські організації:

- Асоціація батьків учнів під назвою «Національна спілка батьків учнів вільної освіти» (Unapel). Це потужна федерація, яка відстоює принцип вільного вибору освіти, зокрема католицької [94];

- Національний комітет католицької освіти (CNEC), що об'єднує всі структури та інституції католицької освіти під керівництвом генерального секретаря, який призначається на посаду французьким єпископатом;

- Парламентська асоціація за свободу освіти (Apef), яка подає численні клопотання на користь приватної освіти [95, с. 24-25].

Розглядаючи освітню діяльність приватних католицьких шкіл, варто згадати, що Наполеон I поділив імперський Університет на округи, які з часом

перетворилися на академії, наразі їх 28. Академію очолює ректор, вона є адміністративним округом і підпорядковується Міністерству національної освіти. Щодо Католицької церкви, то територія Франції поділена на 95 єпархій, із яких 74 відповідають адміністративним округам департаментів. Ці єпархії формують основу релігійного життя краю і об'єднані у 9 апостольських регіонів. Керівництво єпархіями здійснює Конференція єпископів Франції, вона проводить щорічні пленарні асамблеї і призначає національних секретарів, які контролюють приватні школи [138, с. 199-234].

У 1992 р. навчальні заклади католицької освіти поновили свої статuti з тим, щоб знову підтвердити привілеї єпископа, який здійснює нагляд за приватними католицькими школами. У зв'язку з цим було переведено Національний комітет католицької освіти із столиці до провінції. В округах почали співпрацювати академічні та єпархіальні Комітети католицької освіти (Codiec). У травні 1996 р. «Національна спілка батьків учнів, що перебувають у системі незалежної освіти» (Unapel) прийняла нову «освітню хартію» (статут), у якій особлива увага була приділена моральному вихованню школярів. Цей документ закликав родини, шкільні та громадські колективи до «відповідальності за збереження християнських цінностей» та визначив новий шлях подолання труднощів суміщення місіонерської ролі католицької освіти із зобов'язаннями приватних закладів освіти приймати учнів незалежно від їхнього віросповідання [138, с. 199-234].

У Франції станом на 2000 р. із 98 % приватних шкіл, що діяли за контрактом, близько 50 були юдейськими, а 10 – протестантськими. Певна кількість навчальних закладів об'єднана у Національну федерацію приватних світських шкіл. Наразі приватна освіта об'єднує 5 тис. 894 материнських і початкових школи, 1 782 колежі, 1 205 ліцеїв та 673 професійні ліцеї, які охоплюють 891 000 учнів на першому ступені навчання та 1 133 000 – на другому [95, с. 24-25]. На думку французького дослідника Жана-Луї Одюка, «релігійні сім'ї обирають для своїх дітей приватні навчальні заклади у чотири рази частіше, ніж ті, де ставлення до релігії є індиферентним». У своїй роботі

«Школа у Франції» (1994) учений зазначив, що за останні роки католицька приватна освіта дещо «втратила свої bastioni через демографічний спад у сільських місцевостях», що вимагає реорганізації приватного сектора сільської школи [95, с. 26-27].

З 1989 по 1995 рр. загальна кількість французьких учнів, що навчалися у приватних школах, становила 250 000, дев'ять відсотків з їх числа перейшли до державних шкіл не стільки через конфесійні мотиви, скільки через низькі показники успішності або за бажанням сім'ї. Найчастіше учні залишають приватний навчальний заклад до іспитів на отримання ступеня бакалавра з метою його проходження у «кращому» державному ліцеї, щоб згодом стати кандидатами до підготовчого класу (*classe préparatoire* – підготовчий клас вищого або середнього професійного навчального закладу). Щороку 17 % учнів навчаються у приватному секторі, 37 % школярів провели хоча б рік у приватному навчальному закладі.

В Іспанії, на відміну від Франції, приватні школи фінансуються державою, якщо вони відповідають певним освітнім стандартам. У країні діє близько 60 % початкових приватних шкіл, що підпорядковані приходам Римо-Католицької церкви. Іспанська дослідниця Даніель Розенберг зазначає, що така модель світськості визнає релігійні почуття членів суспільства та окреслює рамки співробітництва між державою і церквами [195, с. 35-51].

У цій країні кожен школяр віком від 6 до 17 років зобов'язаний щотижня приділяти півтори години католицькій релігійній освіті. Нещодавно (1996 р.) у зв'язку з поширенням в Іспанії інших релігій були підписані конвенції про протестантське та ісламське релігійне навчання. У 1997–1998 рр. курс протестантської релігії викладався у 156 державних школах для 1 504 учнів. У Автономній громаді Мадрида у 1999–2000 н.р. ісламське релігійне навчання проводилось для 600 учнів у 6-ти навчальних закладах [210, с. 5]. У 2004 р. Генеральний директор Управління у справах релігій Міністерства юстиції Іспанії М. Ріко-Гідой оголосила про запровадження з 2005 р. викладання основ ісламу у державних школах нарівні з католицьким катехізисом. Спочатку це

стосувалося лише тих автономних громад, де проживає найбільше мусульман, проте передбачалося, що цю вимогу буде розповсюджено по всій території країни [178, с. 170-171].

Порівняймо: у Франції діє 8 847 католицьких шкіл, де навчаються приблизно 2 млн. учнів, і відсоток школярів мусульманського віросповідання постійно зростає, оскільки заборона на носіння відкритих знаків релігійної приналежності в державних школах, запроваджена 2004 р., у приватних католицьких школах відсутня. Тут мусульманкам можна носити хіджаб, а в багатьох католицьких школах дозволяється намаз – п'ятикратна щоденна молитва у мусульман, яка є одним із головних обрядів ісламу (Додаток К). Однак у країні діє всього чотири ісламські школи, незважаючи на те що мусульманська община Франції є найчисельнішою у Європі (5 млн. осіб) [61]. Приватні ісламські школи украй необхідні для французьких мусульман, особливо після заборони на носіння хіджабу і релігійних символів у державних загальноосвітніх школах (Додатки Ж, З). Так, перша середня ісламська школа для 100 учнів була відкрита у паризькому передмісті Обервіль у 2001 р. Через 2 роки 80 учнів вступили до ісламської школи Ібн Рушд у м. Ліль. У 2008 р. третя приватна ісламська школа Аль-Кінді на 140 учнів була відкрита у передмісті Десні м. Ліона. Крім предметів загальноосвітньої програми, школярі вивчають Коран, юриспруденцію, ісламську історію і цивілізацію. Як зазначив заступник директора Хакім Шергі, освітній заклад діятиме, «поважаючи закони Республіки» [12].

У Великобританії релігійна освіта учнів є обов'язковою. З 1998 р. згідно із Законом про шкільну освіту у Великобританії діють різні типи шкіл, які можуть надавати учням знання про релігії:

- державні школи (community schools, country schools);
- грантові школи (foundation schools), засновані на чий-небудь кошти;
- незалежні школи (voluntary aided schools), які фінансуються спільно церквою (2/3 видатків) і державою (1/3 видатків);
- незалежні школи під контролем (voluntary controlled schools) – церковні

школи, що контролюються державою; у цих школах видатки покриваються на 1/3 церквою, на 2/3 – державою [12].

У Великобританії існує близько 4 500 державних конфесійних шкіл, 99 % з них контролюють католики або протестанти, такого ж права нині вимагають мусульмани. Релігійні меншини можуть відкривати власні школи, вимоги до навчальних програм у них повинні відповідати мінімальному стандарту загальної освіти [1]. У 2004 р. міністр освіти Великобританії Чарльз Кларк оголосив про видання нових методичних рекомендацій для всіх типів навчальних закладів щодо вивчення християнства та інших віровчень – ісламу, юдаїзму, буддизму, індуїзму, сикхізму [65].

Порівняно з іншими країнами, Франція відрізняється значним конфесійним різноманіттям: крім католицизму і протестантизму, має місце юдаїзм, православ'я, поширилися нові релігії – іслам і буддизм. Французький науковець, співробітник Міжрегіональної політичної обсерваторії (Observatoire interrégional du politique – OIP) Клод Даржан у своєму дослідженні «Мусульмани, які заявили про себе у Франції: релігійне утвердження, соціальна субординація, прогресивна політична доктрина» (2003) стверджує, що іслам став другою релігією у Франції після католицизму [129]. Такий значний ріст чисельності мусульманського населення відбувся усього за кілька років, хоч у кінці ХХ ст. мусульмани становили лише 0,2 % від загальної кількості населення країни [119]. Згідно з опитуванням Центру політичних досліджень (Centre de recherches politiques de sciences politiques – CEVIPOF), станом на 2003 рік релігійна мапа Франції мала такий вигляд (Див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Релігійна приналежність населення у Франції (станом на 2003 р.) [242]

Католики	67,9 %
Протестанти	2,3 %
Юдеї	0,5 %
Мусульмани	0,2 %
Представники інших релігій	1,3 %
Безрелігійні	25,3 %
Не дали відповіді	0,7 %
Разом	100 %

У Франції і Великобританії досить обережно підходять до питання відкриття шкіл для мусульман, хоча в Англії їх набагато більше, ніж у Республіці. Так, у 1981 р. у Великобританії було відкрито першу початкову мусульманську школу «Ісламія» на 210 учнів, які вивчають предмети, що входять до програми державних шкіл. Усього в країні станом на 1990 р. діяло 120 ісламських шкіл, з них мали державну підтримку лише 8. Сьогодні, незважаючи на помітні успіхи мусульманських шкіл у галузі освіти й виховання, недовіра європейців до ісламу і його ролі в Європі загострює питання про фінансування цих навчальних закладів. Опитування, проведене ICM/Guardian у 2001 р., показало, що 2/3 громадян Великобританії виступають проти утримання таких шкіл коштами платників податків, оскільки після останніх терактів британці сумніваються, чи зможе навчання національних меншин формувати в учнів патріотичні почуття. Проте директор школи «Ісламія» Абдулла Тревасан переконаний, що позбавлення особистості з раннього віку відчуття власної ідентичності сприяє формуванню радикальних поглядів [85].

У 2005 р. уряд Великобританії мав намір перевести більшість релігійних мусульманських шкіл під контроль держави. Ця ідея була озвучена тодішнім міністром освіти Рут Келлі. Згідно з її планом, приватні школи, у тому числі й мусульманські, мали отримати державне фінансування за умови переходу до державної системи освіти. На той час у країні існувало лише 5 мусульманських державних шкіл і 150 приватних [6].

Станом на листопад 2009 р., за повідомленням місцевої Асоціації мусульманських шкіл (AMS), багатьом приватним релігійним мусульманським школам загрожувало закриття через брак коштів у зв'язку з економічною кризою. Незалежні релігійні школи борються за виживання, хоча мають можливість отримати статус державних. Це означає, що школа не буде брати оплату з батьків, а перейде на утримання Британського Департаменту науки й освіти (DES). У цьому випадку заклад має виконувати державну програму навчання, включаючи уроки релігійного виховання. Однак приватні релігійні

мусульманські школи прагнуть залишитися незалежними.

Питання про те, чи потрібно державі надавати підтримку мусульманським школам, у Європі вирішується по-різному. Наприклад, у Нідерландах держава фінансує 40 мусульманських шкіл, а у Франції заборонено носити знаки релігійної приналежності (хіджаб) у державних школах [62] (Додатки Ж, 3).

Цікавим є і той факт, що лондонським школам рекомендували ввести вихідні дні на мусульманські, індуїстські і сикхські свята. За статистикою, більше як 70 % британців (близько 41 млн. осіб) – християни. Найчисельнішою релігійною групою після них є мусульмани (1,6 млн.); окрім того, у Великобританії мешкають 0,5 млн. індуїстів і приблизно 330 тис. сикхів [13]. У Франції, де дотримання норм світськості у державній школі є обов'язковим, не обговорювалася законність вихідних днів або канікул, пов'язаних із релігійними святами. Отже, Великобританія більш толерантна щодо цього питання, ніж Франція [166].

Як уже зазначалось, у Німеччині вивчення релігії у державних школах є обов'язковим. Найбільш яскраво це висвітлено у Конституції Баварії: «Державні загальноосвітні школи є доступними для всіх дітей шкільного віку. У цих школах навчають і виховують на принципах християнської віри» [28, с. 192-194]. У федеральній землі Рейн-Вестфалія початкові школи можуть бути як державними, так і приватними, у яких вивчаються основи того чи іншого віровчення. Основна загальноосвітня школа є державною, можна відкрити і релігійну школу для учнів старших класів за умови достатньої кількості тих, хто виявив бажання навчатися, а також забезпечення якісного навчально-виховного процесу [155, с. 181].

Питання про мусульманську релігійну освіту є надзвичайно актуальним для Німеччини, де на 80 млн. населення припадає близько 8 млн. мігрантів, більшість з яких сповідує іслам. У країні проживають приблизно 33 % католиків і стільки ж протестантів, 10 % мусульман, а решта населення відвідує різні секти або належить до атеїстів [96, с. 145]. У 1999 р. Конституційний суд Німеччини ухвалив рішення про те, що Ісламська федерація Берліна має право

здійснювати мусульманську релігійну освіту. Тільки у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія кількість мусульманських учнів у середніх школах становить близько 100 тис., а у школах Берліна – їх більшість. На відміну від уроків християнства, які мають на меті зміцнення віри, заняття з ісламу проводяться для поширення інформації про мусульманську релігію, для інтеграції мусульман у громадське життя і запобігання загрозі формування паралельного суспільства [9].

Серед бельгійських шкіл чільне місце посідають конфесійно орієнтовані навчальні заклади, як, наприклад, єдина в країні мусульманська школа «Аль-Газалі» в Брюсселі. Програма цієї «вільної конфесійної школи», крім базового компонента, звичайного для франкомовної Бельгії, включає викладання ісламу й арабської мови. Станом на січень 2002 р. у школі навчалося близько 1000 дітей іммігрантів з країн мусульманського Сходу [80].

У бельгійському парламенті у 2002 р. спалахнули дебати саме через викладання курсу ісламської релігії у навчальних закладах країни. Вчитель, який викладав основи ісламу, змушував дітей плювати в обличчя однокласникам, які прийшли на урок без хіджабу. Бельгійська влада взяла цей випадок під особливий контроль, а представники мусульманських общин засудили поведінку вчителя-фанатика [22].

Крім ісламських шкіл, у Бельгії широко розповсюджені юдейські (м. Гент, Брюгге) і православні освітні заклади (м. Брюссель). Навколо їх існування у країні на початку 90-х років велася гостра дискусія. Спеціалісти в галузі освіти висловлювали побоювання, що навчання в таких конфесійно орієнтованих школах буде сприяти відчуженню етнічних общин від бельгійського суспільства. Однак у 2002 р. 40 % дітей із соціально вразливого середовища, які були випускниками мусульманської школи, вступили до вищих освітніх закладів країни. Це доводить, що взаємодія на рівні держава-церква-школа вийшла на новий етап партнерських стосунків [80].

Реалізація змісту релігійної освіти теж має певні відмінності й особливості в тій чи іншій західноєвропейській країні, які в узагальненому вигляді показані

в таблиці (Див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Способи реалізації релігійної освіти у західноєвропейських країнах

№	Країна	Релігієзнавчі предмети і курси (державний сектор)
1.	Франція	Релігійні курси у державних школах відсутні, проте у шкільні програми введені змістові блоки, які ознайомлюють учнів з основними світовими релігіями.
2.	Бельгія	Релігійна освіта в рамках однієї із шести визнаних державою релігій (курс «релігійної моралі») Курс «нерелігійної моралі» («філософський») викладається під контролем представників релігійних організацій.
3.	Іспанія	Уроки католицької релігії. «Дослідницька науково-пошукова та науково-практична робота» та курс «Суспільство, культура та релігія». Курс протестантської релігії. Ісламське релігійне навчання.
4.	Італія	Вивчення католицького катехізису.
5.	Данія	Курс історії релігій: первісні релігії; одна або дві нехристиянські релігії; християнство. Предмет за вибором «Християнство Данської Євангелістської Лютеранської церкви».
6.	Великобританія	Уроки «Закону Божого» (Католицька або англіканська церква). Відвідування колективного християнського богослужіння. Ісламська освіта.
7.	Німеччина	Уроки «Закону Божого». Альтернативні курси основ моралі: «Філософські бесіди з дітьми» та «Філософія» (Мекленбург-Передня Померанія); «Етика» (Баден-Вюртемберг, Гессен, Саксонія, Саксонія-Ангальт); «Цінності і норми» (Нижня Саксонія); «Уведення у філософію» (Бремен, Шлезвіг-Гольштейн, Північний Рейн-Вестфалія). Мусульманська релігійна освіта (мусульманська мораль, історія ісламу).

Систематизовано автором на основі джерел: [16], [28], [71], [111], [120], [135], [153], [157], [158], [159], [160], [161], [178], [196], [197], [203], [212].

У Франції релігійні курси у державних школах відсутні, проте у шкільні програми введені змістові блоки, які ознайомлюють учнів з основними світовими релігіями. Наприклад, під час вивчення історії, географії французькі школярі знайомляться з Біблією як із першоджерелом пізнання історії єврейського народу, історичних витоків юдейської та християнської релігій.

Французькі педагоги Бернар Дескульор та Рене Нуайя стверджують, що такий підхід повертає релігійнознавчому компоненту його чільне місце у нових стосунках між релігією, державою і школою завдяки культурній трансформації суспільства [135].

Існує і така модель вивчення релігії, за якої в державних школах учням пропонують вивчати одну з визнаних релігій або ж обрати альтернативу за їх бажанням чи бажанням їхніх батьків (уроки світської етики). Наприклад, у Бельгії в середніх загальноосвітніх школах учні мають змогу обирати між:

- релігійною освітою («навчання релігійної моралі») в рамках однієї із шести визнаних релігій у початковій та основній школах;
- курсом «нерелігійної моралі» («філософським»), але його зміст контролюється релігійними організаціями [160, с. 160].

В Іспанії та Італії за зміст релігійної освіти відповідає церква, але контролює її адміністрація навчальних закладів [120]. В Іспанії релігійне навчання здійснюється на всіх етапах шкільної освіти, у 1997–98 рр. 86,64 % учнів відвідували уроки католицької релігії [172]. Учні, які не бажають вивчати цей предмет, пропонується як альтернатива «дослідницька науково-пошукова та науково-практична робота» у першому навчальному циклі та курс «Суспільство, культура та релігія» – у другому. Ця діяльність може стосуватися анкетних опитувань громадської думки, обробки та інтерпретації статистичної інформації тощо. Викладання у школах релігії для учнів, які належать до релігійних меншин (протестантів, мусульман), є можливим, але за умови, що їх представники уклали з державою угоду про співробітництво і це не суперечить ідеологічній або віросповідній концепції державної чи приватної школи [197, с. 120-121].

Згідно з Конкордатом Італійської Республіки і Римо-Католицької церкви 1984 р., у дошкільних закладах і початкових школах країни щотижня відводиться дві години на вивчення католицького катехізису (основ віровчення) і одна година – в основній і старшій школі. Угода між шкільною адміністрацією та італійською єпископською Конференцією визначає, по-перше, зміст програм

викладання католицької релігії для державних навчальних закладів; по-друге, організацію процесу викладання релігії, зокрема розклад занять; по-третє, критерії відбору навчальних посібників; по-четверте, професійну кваліфікацію вчителів [81]. Наступна угода (1985 р.) між закладами освіти і єпископською Конференцією захищає права тих, хто не сповідує католицизму. Відтак класи повинні формуватися незалежно від потреби здобувати католицьку освіту, якщо ж учні не бажають бути присутніми на таких уроках, то вони можуть обрати для вивчення інші предмети або ж бути вільними.

Яскравим прикладом толерантності і плюралізму в питаннях релігійної освіти є Данія, де в середніх школах уведено курс історії релігій: первісні релігії (10–15 год.), одна або дві нехристиянські релігії (20–25 год.) і християнство (25–30 год.). Нагадаємо, що це відбувається в країні, де населення є на 87 % лютеранським [212]. Крім того, у Данії викладається як самостійний предмет (з 1976 р. – обов'язковий) курс «християнських знань» [196, с. 85–87]. Навчальний курс під загальною назвою «Християнство данської Євангелістської Лютеранської церкви» включає триста уроків для учнів початкової та основної шкіл. Його зміст складають біблійні оповіді, які пояснюють вплив християнства на головні цінності данського суспільства і дають можливість учням зрозуміти «інші стилі життя і стосунків» [111, с. 97–116]. З «релігіями інших країн і народів» та «різними філософськими вченнями» (марксизм, екзистенціалізм та ін.) учні знайомляться у старших класах.

У Великобританії релігійна освіта реалізується відповідно до стандартних програм, які затверджуються на паритетних засадах (квотою у 25 % голосів) представниками місцевої влади, учительських колективів і релігійних об'єднань. Більшість шкіл мають невеликі каплиці Англіканської або Католицької церков, де учні відвідують служби два-три рази на тиждень. Діти, чий батьки належать до інших конфесій, звільняються від християнських служб на відміну від атеїстів або агностиків, оскільки, на думку шкільної адміністрації, церковні служби і уроки Закону Божого формують у дітей

моральні цінності. Розділ 6-й Акту про реформу освіти 1988 р. встановив, що всі учні державних шкіл Великобританії повинні відвідувати колективне християнське богослужіння. Якщо учні належать до іншої конфесії, директор школи разом з місцевою Радою з релігійної освіти зобов'язаний організувати для всіх бажаючих альтернативну релігійну службу [177, с. 140-146]. Такого немає в жодній європейській країні, тому досвід Великобританії є унікальним і вартує осмислення з наукової і політичної точок зору.

Провідними цілями навчально-виховної діяльності у світській школі ФРН є виховання в душі слухняності Богові, пошани до гідності людини, підготовка до суспільної діяльності. Школярам прагнуть прищепити принципи гуманізму, демократії і свободи, навчити їх терпимості і поваги до переконань іншої людини, любові до свого народу і батьківщини, інших народів, мирного співжиття і злагоди. Отже, перед школою ставляться завдання етичного, духовного і фізичного виховання молоді на основі західноєвропейської культури і німецької освітньої спадщини, а також надання знань і вмінь, необхідних для життя і праці в сучасному суспільстві [162, с. 133-137]. Досягненню цих цілей підпорядковане і викладання Закону Божого (2 год. на тиждень) згідно з віровченням відповідної конфесії і за згодою батьків. Для школярів, які не відвідують ці уроки, викладаються основи моралі [28, с. 192-194]. У різних федеральних землях Німеччини такі альтернативні курси наповнюються специфічним змістом. Так, у федеральній землі Мекленбург-Передня Померанія це «Філософські бесіди з дітьми» (початкова і середня школи) і заняття з філософії (старша школа). Це може бути також «Етика» (Баден-Вюртемберг, Гессен, Саксонія, Саксонія-Ангальт) або ж «Цінності і норми» у Нижній Саксонії та «Введення у філософію» (Бремен, Шлезвіг-Гольштейн, Мекленбург-Передня Померанія, Північний Рейн-Вестфалія). Під час вивчення цих альтернативних курсів розглядаються і релігійні питання, проте здебільшого як коротке інформування [111, с. 97-116].

У Німеччині держава приділяє значну увагу і мусульманській освіті. Мусульманська початкова школа, заснована 1989 р. Ісламською федерацією

Берліна (федеральна земля Берлін), була першою школою, яку визнала місцева влада у листопаді 1995 р. і яка отримала державне фінансування. У більшості федеральних земель у державних школах для мусульман була введена релігійна освіта (Religionskundlicher Unterricht). Цей курс викладається рідною мовою учнів (найчастіше турецькою) на добровільних засадах, а відповідні програми розроблені Міністерством освіти Німеччини [162, с. 137]. У 1999 р. федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія ввела у початкових і середніх школах для дітей із мусульманських сімей мусульманську релігійну освіту (Islamische Unterweisung) німецькою мовою (з 1986 по 1999 рр. вивчення ісламу було факультативним і лише турецькою мовою). У Німеччині нарівні з уроками релігії для дітей із сімей католиків і протестантів було дозволено викладати 2 години на тиждень мусульманську мораль, історію ісламу [162, с. 53-60].

На нашу думку, досвід Німеччини у викладанні релігії в школі може послужити для Франції як і для інших країн прикладом демократії, толерантності і плюралізму. У 2003 р. у доповіді про викладання основ релігії у світській школі Франції тодішній посол Французької Республіки в Україні пан Філіп де Сюрмен зауважив, що «освіта має переконати молодь у тому, що релігії необхідно цінувати за те краще, що їх вирізняє. Тому у Франції поділ на національні спільноти є небезпечним. За висловлюванням перського філософа Джаладдіна Румі, «необхідно якнайширше «повідчиняти вікна» й не допустити, щоб хтось замикався у собі, оскільки «чим більше дім має вікон, тим яскравіше він сяє уночі» [16].

Не менш важливим питанням релігійної освіти є вибір учителів, які мають викладати учням знання про релігію у світській школі. На теренах Європи ця проблема може розв'язуватися по-різному. В одному випадку такими вчителями є світські педагоги, в іншому – особи, затверджені духовною владою, або священики. Делікатною проблемою є педагогічний корпус релігійних шкіл. Скажімо, викладання у приватній школі не повинно обмежувати релігійну свободу вчителя, який водночас повинен поважати релігійний характер школи, де працює. Втім, Конституційний суд Іспанії

вказав, що обов'язок вчителя поважати віровчення церкви, яка заснувала школу, не означає, що він повинен захищати її ідеологію, або перетворювати свої уроки на індоктринацію, або підпорядковувати наукові істини цій ідеології. Але якщо викладання цілковито суперечить шкільній ідеології або стає ворожим їй, то це може стати підставою для звільнення вчителя.

Нам видається слушним погляд на особистість викладача релігії, висловлений англійським ученим, співробітником Інституту педагогіки у Йорвіку Робертом Джексоном. «Учителів треба наймати на роботу, беручи до уваги передусім їхні знання і професійну майстерність, а не причетність чи непричетність до певної релігійної або атеїстичної традиції» [159].

У Франції, згідно із законом від 1889 р. про взаємовідокремлення церкви та школи, навчання і виховання учнів у державних освітніх закладах здійснюють лише світські вчителі, тоді як в Іспанії курс релігійної освіти викладається вчителями, які призначаються Католицькою церквою і отримують зарплату від держави. Такий підхід до вибору викладачів неможливий у Франції, оскільки потрібно враховувати те, що серед учнів можуть бути католики, протестанти, юдеї або мусульмани. Тому, на думку наукового керівника Вищої школи соціальних досліджень, професора Франсуа Дюбе, викладання релігії представниками церкви «призвело б до громадянської війни» [86].

В Італії, наприклад, у дошкільних закладах і початкових школах релігійне навчання може бути доручене шкільним учителям за умови їх визнання церковною владою. У старшій школі викладачі релігії призначаються державними органами управління освітою за поданням єпархіального єпископа. Учитель повинен мати спеціальне свідоцтво – «*nihil obstat*» – про рівень його кваліфікації у теології [143, с. 49].

У Великобританії підготовка вчителів для викладання релігії організована на спеціальних факультетах державних університетів. Церковними ієрархами вчителю видається довідка про його право викладати релігію, зазвичай це означає, що він веде християнський спосіб життя [176, с. 826-828].

У Греції вчитель має бути дипломованим спеціалістом у галузі православного богослов'я (диплом відповідного богословського закладу Греції, Росії, Румунії або паризького Свято-Сергієвського православного богословського інституту). Вчителі, які не мають відповідного документа, можуть його отримати після закінчення трирічного навчання в Інституті святого Іоанна Богослова, створеного з цією метою кілька років тому у Бельгії [60, с. 17-27].

У Німеччині релігійна освіта підлягає державному нагляду і фінансуванню. Якщо предмет релігійного змісту викладається священиком, держава повинна відшкодувати витрати релігійній організації. Учителі релігієзнавчих курсів повинні мати мандат відповідної релігійної організації, який називається у протестантів «vocatio», а у католиків – «missio». Держава забороняє викладати релігійні предмети вчителю, чия професійна придатність не підтверджена релігійною організацією [96].

У Німеччині існує проблема підготовки вчителів для мусульманських шкіл. Для її розв'язання у 2009 р. у Берліні відкрилася перша в країні школа імамів (духовних наставників мусульман). До неї було набрано 16 молодих мусульман, які мали навчатися у двох класах протягом 6 років. Крім обов'язкових предметів – Корану, арабської і турецької мов, особлива увага приділяється громадянознавству і німецькій мові. Ініціатором проекту виступив берлінський інститут «Бухара». За словами його представників, школа готуватиме сучасних духовних лідерів, які добре говоритимуть німецькою, будуть відкриті для німецької культури і зможуть поліпшити інтеграцію мусульман у німецьке суспільство. Організатори також відзначають, що на сьогодні мусульманські общини Німеччини відчувають нестачу «німецьких імамів». У більшості випадків вони прибувають з мусульманських країн, і тому часто не знайомі з місцевим способом життя і погано знають німецьку мову [8].

Таким чином, у більшості європейських країн уряди підтримують релігійну діяльність церкви, якщо вона сприяє розв'язанню соціальних проблем, дотриманню норм моралі тощо [147, с. 97-98]. Наразі Франція

відчуває потребу повернутися до використання виховного потенціалу релігії, потребу надати дітям знання про релігію як складову національної культури. У питанні релігійної освіти Французька Республіка подібна до інших європейських країн тим, що її законодавство виключає дискримінацію громадян за релігійними переконаннями, зокрема й у закладах шкільної освіти. Однак уряд країни повільно реагує на релігійне розшарування французького суспільства, на зростання чисельності мусульман, тоді як у Великобританії, Німеччині, Голландії питання мусульманської освіти розв'язуються більш сміливо й оперативно. Водночас незаперечним є той факт, що стосунки школи і релігії як суспільних інституцій у Франції стають більш гнучкими. На зміну жорстким обмеженням щодо впливу церкви на організацію навчально-виховного процесу у державних освітніх закладах приходить зближення школи і релігії у площині їх спільних інтересів щодо освіти й виховання французьких школярів.

SCHLUSSFOLGERUNGEN / CONCLUSIONS**Висновки**

Світськість освіти – один із базових принципів функціонування сучасної школи Франції. Проведений аналіз історичного розвитку французької світської школи дозволив окреслити такі етапи її становлення:

1) 1789 р. – період Великої французької буржуазної революції (безкоштовна початкова освіта стала надаватися лише у державних школах світськими вчителями);

2) 1880–1886 рр. – реформи міністра національної освіти Ж. Феррі (світська освіта для дітей 6–13 р. стала обов'язковою, релігію було вилучено з навчальних програм, але щочетверга учні могли здобувати релігійну освіту поза школою за згодою батьків);

3) прийняття Закону про відокремлення церкви від держави (1905 р.) та Конституції Франції (1958 р.).

Розглянуті у дослідженні основні ознаки світськості освіти в державних навчальних закладах (свобода світоглядного вибору, відокремлення школи від церкви, світськість учителів, релігійна нейтральність навчальних програм і підручників) не заперечують вивчення основ релігії як культурного феномена та джерела духовно-естетичних цінностей.

Тому у Франції вимоги щодо світськості держави та освіти стали більш поміркованими і не суперечать чинному законодавству. Наразі у країні дотримання принципу світськості дає змогу запобігати дискримінації громадян будь-якої конфесії, уникати конфліктів на ідеологічному та релігійному ґрунті.

Своєчасним у Французькій Республіці стало обговорення на державному рівні можливості переглянути засади світськості у зв'язку з регресивними тенденціями у сучасній національній системі освіти та виховання, а також з зв'язку з примітивними уявленнями французьких школярів про релігію та її внесок у світову та національну культуру. Предметом дебатів стали проблемні питання, які стосуються дотримання правових основ світськості у галузі освіти (носіння знаків релігійної приналежності, відмова відвідувати уроки через

релігійні переконання тощо). Особлива увага державних структур зосереджена на проблемі здобуття освіти дітьми з родин іммігрантів, переважно мусульман, які потребують інтеграції у французьке суспільство і вимагають гарантованого чинним законодавством Франції права на відкриття шкіл для національних меншин з метою вивчення ісламу.

Для реалізації нової парадигми системи освіти Франції, яка має ґрунтуватися на засадах толерантності, віротерпимості, полікультурності, принципі національної ідентичності, з 1996 р. навчальні програми шкільних предметів гуманітарного та суспільствознавчого циклів були доповнені релігієзнавчим компонентом, але поки що не йдеться про введення навчальної дисципліни релігійного спрямування.

Порівняльний аналіз державно-церковних відносин у країнах Європи та Франції засвідчив зближення школи та релігії, що спонукає уряди європейських держав позитивно оцінювати роль церкви у розв'язанні соціальних проблем, зокрема й у вихованні молоді. Однак, на відміну від Франції, у деяких країнах (Німеччині, Великобританії) у державних школах викладається навчальний предмет релігійної освіти, який може бути замінений альтернативним етичним нерелігійним курсом, або ж релігійна освіта є факультативною (Іспанія, Італія).

Також у цих країнах більш радикально, ніж у Франції, розв'язується питання мусульманської освіти. Однак уряд Французької Республіки погоджується з тим фактом, що кількість іммігрантів – представників релігійних меншин – у країні щороку зростає, і ця проблема потребує негайного вирішення.

Verweise / References

1. Аскеров Э. Школа и нравственность: мировая практика [Электронный ресурс] / Эдуард Аскеров. – Режим доступа: <http://www.islam.az/statyi/teh3.htm>. – Название с домашней страницы Интернета.
2. Бабій М. Інкорпорація релігійного компонента в систему державної освіти України: стан, проблеми / М. Бабій // Релігійна панорама. – 2003. – № 12(40). – С. 49-53.
3. Беренжер Массиньон. Религиозное образование во Франции в школе [Электронный ресурс] / Массиньон Беренжер. – Режим доступа : http://www.lunn.ru/rus/_upload/file021670601127389162.doc. – Название с домашней страницы Интернета.
4. Бех. І. Д. Релігія – річ інтимна?: Погляд на проблему : [думки вчителів та науковців щодо необхідності обов'язкового вивчення у шк. основ православ. культури] / І. Д. Бех ; підгот.: Л. Шелестова, О. Колонькова // Шкіл. світ. – 2004. – Квіт. (№ 14). – С. 1-7.
5. Боберо Ж. Светскость: Французская исключительность или универсальная ценность? [Электронный ресурс] / Ж. Боберо. – Режим доступа : www.krotov.info/histiry/20/1950/bobero.html. – Название с домашней страницы Интернета.
6. В Британии планируют установить контроль над частными мусульманскими школами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.newsru.com/religy/08aug2005/muslim_school.html. – Название с домашней страницы Интернета.
7. В Москве обсудили религиозное образование Евросоюза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.invictory.org/issue17275.html>. – Название с домашней страницы Интернета.
8. В столице Германии открылась первая в стране школа имамов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsru.com/religy/10feb2009/germimam.html>. – Название с домашней страницы Интернета.

9. Викладання ісламу у німецьких школах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : islam.in.ua/20/ukr/full.../1/index.html. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

10. Висновки комісії Режі Дебре [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rr.lviv.ua/news.php?item=179>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

11. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХ-го століття / Віллем Жан-Поль; пер. з фр. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331 с.

12. Во Франции открылась третья мусульманская школа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://islam.com.ua/news/3824>. – Название с домашней страницы Интернета.

13. Ганулич П. Освіта світська і духовна / П. Ганулич // Релігійна і світська освіта в Україні: проблема співіснування: матеріали Міжнародної молодіжної літньої школи. – Київ, 2006. – С. 6-8.

14. Гарас Л. М. Вплив релігійного фактору на становлення громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. М. Гарас. – Сімф., 2007. – 16 с.

15. Гарас Л. Н. Религиозный фактор в современном образовательном процессе / Л. Н. Гарас // Вісник СевДТУ. Вип. 94: Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 149-153.

16. Де Сюрмен Філіп. Посол Французької Республіки в Україні. Викладання основ релігії у світській системі освіти Франції [Електронний ресурс] / Філіп де Сюрмен. – Режим доступу : http://www.pravoslavyye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=4638. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

17. Доповідь Дебре [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.education.gouv.fr/rapport/debray/-debray.pdf>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

18. Друзенко Г. Між традицією та свободою / Г. Друзенко // Релігійна і

світська освіта в Україні: проблема співіснування : матеріали Міжнародної молодіжної літньої школи. – Київ, 2006. – С. 8-21.

19. Єленський В. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн / В. Єленський // Людина і світ. – 2001. – № 11–12. – С. 32-36.

20. Єленський В. Три етики для українських учнів. Як викладатиметься релігія в загальноосвітніх школах [Електронний ресурс] / В. Єленський // Радіо «Свобода». – 13 червня 2006 року. – Режим доступу : http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/other_art/article;10603. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

21. Жуковський В. Християнська етика – важливе стратегічне завдання української школи / В. Жуковський // Рівне православне. – 25.11.2006.

22. Киселева М. Европейская закваска. В школах Бельгии готовят религиозных фанатиков / М. Киселева // Известия. – 22.07.2002.

23. Кодекс образования Франции / Законодательная часть ; под ред. Филиппова В. М. ; пер. с фр.: О. А. Мандрусова и Г. Ф. Ткач. – М. : Издательство «Статус», 2003. – 270 с.

24. Козырев Ф. Н. Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе : монография / Ф. Н. Козырев. – СПб. : Апостольский город, 2005. – 523 с.

25. Колодний А. Свобода совісті в освіті світської України / А. Колодний // Мораль. Релігія. Освіта : збірник наукових статей і матеріалів. – Київ, 2005. – С. 71-78.

26. Конституции государств Европы : в 3-х т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 824 с.; Т. 2. – 840 с.; Т. 3. – 792 с.

27. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 816 с.

28. Конституции зарубежных стран / сост. В. Н. Дубровин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 448 с.

29. Конституционное право : словарь / отв. ред. д.ю.н. В. В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.

30. Конституционное право : энциклопедический словарь / отв. ред. и руководитель авторского коллектива д.ю.н., проф. С. А. Авакьян. – М. : НОРМА (НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 688 с.

31. Кришмарел В. Релігійний компонент в загальнодержавних закладах освіти: питання щодо впровадження / В. Кришмарел // Релігійна і світська освіта в Україні: проблема співіснування : матеріали Міжнародної молодіжної літньої школи. – К., 2006. – С. 56-61.

32. Кудрина Т. Развитие религиеведческого и религиозного образования как фактор реализации права на свободу совести / Т. Кудрина // Релігійна свобода: мас-медія, школа і церква як суспільні фактори утвердження : науковий щорічник. – К. : 2001. – № 5. – С. 99.

33. Кудріна З. Релігія у державних школах Франції: підготовка триває [Електронний ресурс] / Зоряна Кудріна. – Режим доступу : <http://www.rr.lviv.ua/news.php?item=368>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

34. Лавриченко Н. Реформування освіти в країнах Західної Європи у другій половині ХХ та на початку ХХІ століття / Н. Лавриченко // Директор школи. – 2006. – № 29–30. – С. 509-510.

35. Лавриченко Н. Школа і релігія в третьому тисячолітті: європейський контекст / Наталія Лавриченко // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 19-23.

36. Лавриченко Н. М. Соціалізація шкільної молоді засобами громадянської освіти: французький досвід / Н. М. Лавриченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – К. : Інститут проблем виховання, 2002. – С. 278-283.

37. Лавриченко Н. М. Соціально-культурні аспекти модернізації змісту базової освіти у західноєвропейських країнах / Н. М. Лавриченко // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3-4. – С. 167-175.

38. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної

соціалізації: пед. розмисли і нотатки / Н. М. Лавриченко. – К. : ТОВ «Інсайт-плюс», 2006 – 279 с.

39. Лаухіна І. С. Актуальні проблеми шкільної світськості у Франції / Лаухіна І. С. // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта і соціальний прогрес : матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів і аспірантів. – Харків, 2012. – С. 222-223.

40. Лаухіна І. С. Історико-культурні передумови становлення світської школи у Франції / Лаухіна І. С. // Актуальні проблеми лінгвістики в контексті міжкультурної комунікації : матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного семінару, (20 травня 2011). – Умань : ПП Жовтий, 2011. – С. 96-99.

41. Лаухіна І. С. Історико-культурні передумови становлення світськості у Франції / Лаухіна І. // Наукові записки (Науковий журнал. Серія «психолого-педагогічні науки» Ніжинський державний університет імені М. Гоголя) / [за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – № 2. – С. 148-154.

42. Лаухіна І. С. Реалізація релігієзнавчих курсів у державних школах Європи: досвід Франції / Інна Лаухіна // Пед. компаративістика – 2012: трансформації в освіті зарубіжжя та укр. контекст : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару, (Київ, 30 трав. 2012 р.). – К., 2012. – С. 45-46.

43. Лаухіна І. С. Особливості впровадження релігієзнавчого компонента в школах України та Франції: порівняльний аналіз / Інна Лаухіна // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 34. – С. 233-241.

44. Лаухіна І. С. Особливості релігійної освіти учнів шкільного віку на Сході Франції) / І. С. Лаухіна // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (Науковий журнал). – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2007. – Вип. 36. – С. 166-169.

45. Лаухіна І. С. Проблеми релігієзнавчої освіти в сучасному французькому шкільництві / Інна Лаухіна // Шлях освіти. (Науковий журнал). – Видавництво МОН України «Педагогічна преса» (PED-PRESSA), 2010. – Вип. 1. – С. 17–22.

46. Лаухіна І. С. Процес становлення світськості у Франції / Інна Лаухіна // Розвиток порівняльної педагогіки в Україні: стан, проблеми і перспективи : матеріали до Другого всеукраїнського науково-методичного семінару, (Умань, 16 березня, 2009 р.). – Умань : АЛМІ, 2009. – С. 31-33.

47. Лаухіна І. С. Релігієзнавча освіта в сучасному французькому шкільництві / Інна Лаухіна // Розвиток освітніх систем у глобальному вимірі: тенденції і прогнози : матеріали міжнародної наукової конференції, (26–27 травня 2001). – Умань : ПП Жовтий, 2011. – Частина II. – С. 18-20.

48. Лаухіна І. С. Релігієзнавча освіта у Франції / Лаухіна І. С. // Іноземна мова як фактор входження в міжнародний освітній простір : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Умань, 15–16 червня, 2007 р.). – Умань : АЛМІ, 2007. – С. 204-206.

49. Лаухіна І. С. Релігійна освіта у Франції: історія та сучасність / І. С. Лаухіна : матеріали звітної конференції аспірантів та докторантів Інституту педагогіки АПН України, (Київ, 3 квітня 2007). – К., 2007. – С. 12.

50. Лаухіна І. С. Світська школа Франції у контексті європейської інтеграції / І. С. Лаухіна // Проблеми та перспективи лінгвістичних досліджень в умовах глобалізаційних процесів : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, (7–8 квітня 2001). – Тернопіль : Економічна думка, 2011. – С. 303-304.

51. Лаухіна І. С. Світськість школи як предмет педагогічного дискурсу у сучасній Франції / Інна Лаухіна // Порівняльно-педагогічні студії. – 2009. – Вип. 2. – С. 53-60.

52. Лаухіна І. С. Становлення та розвиток світської школи у Франції (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Інна Лаухіна // Рідна школа. – 2008. – Вип. 11. – С. 77-79.

53. Лаухіна І. С. Стосунки школи і релігії у сучасній Франції у контексті європейських світсько-культурних традицій / Лаухіна І. // Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Спецвип. 5. – Ч. II. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 242-256.

54. Лаухіна І. С. Сучасна школа Франції у контексті європейських світсько-культурних традицій / Лаухіна І. С. // Розбудова освіти для суспільства знань: мова, полікультурність, особистість : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Умань, 27–28 травня 2010). – Умань : АЛМІ, 2010. – С. 149-150.

55. Любчик В. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин / В. Любчик // Релігія і церква в сучасних українських реаліях : зб. матер. наук.-практич. конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» / ред. кол.: А. Колодний, Г. Попов. – К. : Світ знань, 2007. – № 44. – С. 24-32.

56. Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств : учебное пособие / В. В. Маклаков. – М. : Издательство БЕК, 1997. – 586 с.

57. Максименко А. П. Основні принципи організації навчального процесу у загальноосвітньому та технологічному ліцеях Франції (1945–1995) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Максименко Анатолій Петрович. – К., 1997. – 188 с.

58. Международные акты о правах человека : сборник документов. – М. : НОРМА (НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – 784 с.

59. Метлик И. В. Религия и образование в светской школе / И. В. Метлик. – М. : Планета-2000. – 384 с.

60. Модель С. Преподавание предмета «Основы православия» в светских школах: опыт образования в Бельгии / Сергей Модель // Церковь и время. – 2007. – № 2. – С. 17-27.

61. Мусульмане Франции предпочитают учиться в католических школах [Электронный ресурс]. – Москва. – 2008. – Режим доступа : pravoslavie.ru/news/27791.htm. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

62. Мусульманские школы Англии находятся на грани выживания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsru.com/arch/religy/20nov2009/schools.html>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

63. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – К. : Аконіт, 2000. – Т. 1. – 516 с.

64. Образовательное законодательство зарубежных стран. Законы Австрии, Великобритании, Испании, Китая, Мексики, Нидерландов, Франции, ФРГ / сост. Ю. А. Кудрявцев, И. Ю. Егорова, О. Л. Ворожейкина, В. Ф. Пугач, Л. Н. Тарасюк ; [под ред. В. М. Сырых]. – М. : Готика, 2003. – Т. 3. – 560 с.

65. Обучение религии в британских школах станет более плюралистичным [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=28133&cf=>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

66. Папіжук В. О. Реформування змісту загальної середньої освіти у Франції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Валентина Олександрівна Папіжук. – Житомир, 1997. – 22 с.

67. Понкин И. В. Выводы французской президентской комиссии по светскости государства и образования / И. В. Понкин // Образование. – 2004. – № 2. – С. 40–63; 2004. – № 3. – С. 38–52.

68. Понкин И. В. Доклад Комиссии Бернара Стази по светскости от 11.12.2003 г. Обзор основных положений / И. В. Понкин // Религия и право. – 2004. – № 1. – С. 6–8.

69. Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования / И. В. Понкин. – М. : Про-Пресс, 2003. – 416 с.

70. Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования во Франции / И. В. Понкин // Право и образование. – 2004. – № 2. – С. 85–96.

71. Понкин И. В. Религиозная культура в светской школе : сборник материалов / отв. ред. и сост. Л. С. Гармаш и И. В. Понкин. – М. : Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2007. – 215 с.

72. Понкин И. В. Религиозное образование в светской школе [Электронный ресурс] / И. В. Понкин. – Германия. – Режим доступа : <http://pedsovet.org/forum/index.php?autocam=blog&blogid=86&schowentry=3072>.

– Назва з домашньої сторінки Інтернету.

73. Понкин И. В. Религиозное образование во Франции (анализ доклада Министерства национального образования Франции «Преподавание в светской школе предметов, касающихся религии», февраль 2002 г.) / И. В. Понкин // Религиеведение. – 2003. – № 2. – С. 126–134.

74. Понкин И. В. Светскость государства / И. В. Понкин. – М. : Издательство учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – 466 с.

75. Понкин И. В. Светскость и культуросообразность образования в государственных и муниципальных образовательных учреждениях: опыт Франции / И. В. Понкин // Православная культура. – № 2. – 2004. – С. 17–41.

76. Понкин И. В. Современное светское государство: конституционно-правовое исследование : монография / И. В. Понкин. – М. : Про-Пресс, 2005. – 416 с.

77. Понкин И. В. Столетие французского закона «О разделении церкви и государства» / И. В. Понкин. – М. : Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 78 с.

78. Понкин И. В. Французские официальные документы 2004 г. о светскости образования / И. В. Понкин // Право и образование. – 2005. – № 1. – С. 122–132.

79. Попов Н. Ю. Судебная система Италии / Н. Ю. Попов // Судебные системы западных государств. – М. : Наука, 1991. – 220 с.

80. Религиозное образование в зарубежной школе [Электронный ресурс] / подготовлено по материалам «Фонда помощи молодежи». – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/1214.htm>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

81. Религия и закон: Конституционно-правовые основы свободы совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций : сборник правовых актов с комментариями / сост. А. О. Протопопов. – М. : Паллада, 1996. – 50 с.

82. Саннікова Т. В. Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Саннікова Тетяна Василівна. – К., 2007. – 185 с.

83. Світськість: французька винятковість чи універсальна цінність? [Електронний ресурс] / Боберо Ж. ; пер. з фр. Т. Голіченко. – Режим доступу до журн. : <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/shnow/403135532>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

84. Словарь иностранных языков / [зав. ред. В. В. Пчелкина]. – М. : Русский язык, 1988. – 607 с.

85. Создавая детскую исламскую культуру Британии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.edukation.com.ua/Religioznoe_vospitanie.html. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

86. Соловьёв С. Во Франции введение религиозных дисциплин привело бы к гражданской войне [Электронный ресурс] / Сергей Соловьев // Лекция на тему: «Какое место должна занимать религия в школе?» от 11.02.09., организованная Французским культурным центром, Французским Университетским колледжем и журналом «Неприкосновенный запас» г. Москва. – Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_9.html. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

87. Сухомлинська О. Школа і церква / Ольга Сухомлинська // Релігійна панорама. – 2008. – № 4(91). – С. 63–67.

88. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

89. Франция сегодня: справки и анализ [Электронный ресурс] / Боберо Жан // Светский характер государства (Сайт Посольства Франции в России). – 2001. – Режим доступа до журн. : http://www.ambafrance.ru/rus/looks/france_today/laicite.asp. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

90. Яроцький П. Християнське конфесійне різноманіття в Україні: стан і тенденції розвитку / П. Яроцький // Релігія і церква в сучасних українських реаліях : зб. матер. наук.-практич. конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» / ред. кол.: А. Колодний, Г. Попов. – К., 2007. – № 44. – С. 214–225.

91. Albertini Pierre. L'école en France, XIX–XX siècles, de la maternelle à l'université / Pierre Albertini. – Paris : Hachette, 1998. – 327 p.

92. Allieu Marie-Nicole. Laïcité et culture religieuse à l'école / Marie-Nicole Allieu. – Paris : ESF éditeur, Pratiques et enjeux pédagogiques, 1996. – 124 p.

93. Allieu-Marie Nicole. Débats, arguments et laïcité en histoire-géographie pour une propédeutique à l'enseignement du fait religieux [Electronic resource] / Marie-Nicole Allieu. – URL : <http://www.iesr.ephe.sorbonne.fr>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

94. Aubert V. La forteresse enseignante: la Fédération de l'Education Nationale / V. Aubert. – Paris : Fayard, 1985. – 230 p.

95. Auduc Jean-Lois. L'école en France / Jean-Lois Auduc. – Paris : Nathan, 1998. – 155 p.

96. Avenarius H. The Case of Germany / Avenarius H., Lopes-Muniz J. L.M., Groof de J. // Religious Education in Public School: Study of Comparative Law. Yearbook of the European Association for the Education Law and Policy. – Nethrland : Springer, 2006. – V. VI. – P. 145.

97. Baldinger-Achour Florence. Le petit Guide des grandes religions / Florence Baldinger-Achour. – Paris : Liana Levi, 2000. – 272 p.

98. Ballion R. L'enseignement privé, une école sur mesure? / R. Ballion // Revue française de sociologie. – 1980. – Vol. XXI. – P. 203–231.

99. Barbier M. La laïcité / Maurice Barbier. – Paris : L'Harmattan, 1995. – 58 p.
100. Barthelemy M. Des militants de l'école: les associations de parents d'élèves en France / Maurice Barthelemy // Revue française de sociologie. – 1995. – Vol. XXXVI. – P. 439–472.
101. Basdevant-Gaudemet Brigitte. Droit et religions en France. Revue internationale de droit comparé / Brigitte Basdevant-Gaudemet // Etude de droit contemporain. – 1998. – № 2. – Avril-juin. – P. 335–366.
102. Baubérot J. Religion, Modernité et Culture au Royaume-Unis et en France: 1800–1914 / Jean Baubérot, Séverine Matieu. – Paris : Seuil, 2002. – 252 p.
103. Baubérot Jean. La morale laïque contre l'ordre moral / Jean Baubérot. – Paris : Editions du Seuil, 1997. – 355 p.
104. Baumart Maryline. Jouer sur les différences sans les opposer / Maryline Baumart // Le Monde de l'éducation. – 2008. – Janvier. – P. 43–44.
105. Belorgey Jean-Michel. Laïcité, religions, spiritualités, sectes. Regards sur l'actualité / Jean-Michel Belorgey. – Mars, 1999. – P. 39–51.
106. Benbassa E. Judaïsme et laïcité [Electronic resource] / E. Benbassa, J.-C. Attias. – URL : www.cclj.be/regards/img/etudes/etude31.pdf. – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
107. Bernard Philipe. La comission Stasi penche vers le principe d'une loi / Philipe Bernard // Le Monde. – 7.11.2003.
108. Bernard Philipe. M. Stasi prône l'interdiction des signes religieux et politiques à l'école / Philipe Bernard // Le monde. – 12.12.2003.
109. Berque Jacques. Question sur l'islam et l'ecole laïque / Jacques Berque // Cahiers pédagogiques. – 1994. – № 323. – P. 44.
110. Bled Jean-Paul. L'instruction primaire: l'héritage de la révolution. Religion et culture dans les sociétés et les Etats européens de 1800 à 1914 / Jean-Paul Bled. – Edition Sèdes/VUEF/CNED, 2007. – 283 p.

111. Научно-педагогический глоссарий учителя экономики [Электронный ресурс] / автор-составитель: докторант кафедры педагогики Тузлукова В. И. – Режим доступа : <http://rspu.edu.ru/university/institute/econom/str7.htm>.
112. Boussinesq J. La laïcité française. Mémento juridique / J. Boussinesq avec M. Brisacier et E. Poulat. – 62 p.
113. Bonrepaux Christian. Fait religieux cherche missionnaires / Christian Bonrepaux // Le Monde de l'éducation. – 2004. – Mai. – P. 48–49.
114. Bonrepaux Christian. Un principe qui ne va plus de soi / Christian Bonrepaux // Le Monde de l'éducation. – 2004. – Janvier. – P. 25.
115. Borne Dominique. Diversité: ville, école, integration [Electronic resource] / Borne Dominique. – 2005. – № 142. – P. 141–146. – URL : <http://www.iesr.ephe.sorbonne.fr/index.html?id=3830>.
116. Borne Dominique. Enseigner la dimension historique des religions à l'école laïque / Borne Dominique // Cahiers pédagogiques. – 1994. – Avril. – № 323. – P. 32–33.
117. Borne Dominique. L'enseignement du fait religieux à l'école [Electronic resource] / Dominique Borne. – URL : <http://www.iesr.ephe.sorbonne.fr/index.html?id=3830>.
118. Boutry Philippe. Rites, gestes et culture de la dévotion [Electronic resource] / Boutry Philippe. – URL : http://www.eduscol.education.fr/DO126/religion_modernite.pdf.
119. Boyer Alain. L'islam en France / Alain Boyer. – PUF, 1998. – 222 p.
120. Bulletin officiel de l'éducation nationale (BOEN). – 15.12.1979. – № 1(300).
121. Bulletin officiel de l'éducation nationale (BOEN). – 24.07.1980. – № 1(277).
122. Champion Françoise. Entre la laïcisation et sécularisation. Des rapports Eglises-Etats dans l'Europe communautaire / Françoise Champion // Le débat. – 1993. – Novembre-décembre. – № 77.

123. Coq Guy. L'impense des philosophes? / Guy Coq // Cahiers pédagogiques. – Avril, 1994. – № 323. – P. 30–31.
124. Coq Guy. La laïcité, principe universel / Guy Coq. – Paris : Edition du Félin, 2005. – 292 p.
125. Coq Guy. Laïcité et République / Guy Coq. – Paris : Edition du Félin, «Poche», 2003. – 70 p.
126. Costa-Lascoux Jacqueline. Les trois âges de la laïcité, suivi d'un débat avec Josef Sitruk, Grand Rabbin de France [Electronic resource] Jacqueline Costa-Lascoux. – Paris : Hachette, Questions de politique, 1996. – 140 p. – URL : <http://www.iesr.ephe.sorbonne.fr/index542.html>.
127. Crubellier Maurice. L'école républicaine 1870–1940 / Maurice Crubellier. – Paris : Edition Christsan, 1993. – 98 p.
128. Crubellier Maurice. L'enfance et la jeunesse dans la société française, 1800–1950 / Maurice Crubellier. – Paris : Colin, 1979. – 78 p.
129. Dargent Claude. Les musulmans déclarés en France: affirmation religieuse, subordination sociale, et progressisme politique / Claude Dargent // Les cahiers du CEVIPOF. – Février, 2003. – № 34. – P. 4.
130. Debray Régis. Le «fait religieux»: definition et problèmes / Régis Debray // L'enseignement du fait religieux. Actes de seminaire national interdisciplinaire, (Paris, 5–7 novembre 2002). – Chatillon (France) : Centre régional de documentation pédagogique de l'Académie de Versailles, 2003. – P. 15–19.
131. Debray Régis. Rapport au ministre de l'Education nationale «L'enseignement du fait religieux dans l'école laïque» [Electronic resource] / Régis Debray. – Odile Jacob, février, 2002. – P. 62. – URL : <http://www.state-religion.ru/cgi/run.cgi?action=show&obj=1640>.
132. Decoopman Jean. La culture religieuse, une exigence / Jean Decoopman // Enseignement Catholique Documents. – Février, 1999. – № 225. – P. 62–65.
133. Deloyé Y. L'école et citoyenneté. L'individualisme républicain de Jules Ferre à Vichi: controverses / Yves Deloyé // Presses de la Fondation nationale des sciences politiques. – 1994. – P. 21–22.

134. Delumeau Jean. Sciences et religions, la querelle éternelle / Jean Delumeau // Le Monde. – 1992. – 15 décembre.

135. Descouleurs B. Réformes, révolutions et modernité, CRDP de Franche-Comté, 2002 / Bernard Descouleurs, René Nouailhat // Desclée de Brouwer. – Paris : Besançon, les éditions de l'Atelier / CRDP de Besançon, 2002. – 293 p.

136. Doré Josef. Concordat et laïcité dans la France d'aujourd'hui / Josef Doré // Document Episcopat (Bulletin, publié sous la responsabilité du secrétariat général de la Conférence des évêques de France). – Mars, 2002. – № 4–5. – P. 20.

137. Dufar Jean. Le regime constitutionnel des cultes. Consortium européen: rapports Religions-Etat / Jean Dufar // Le Statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union Européenne. – Milan-Paris : Guiffre Editore-Lutec, 1995. – P. 22–28.

138. Durand J.-P. Le modus vivendi et les diocésaines, 1921–1924 / J.-P. Durand // L'année canonique. – 1992. – Pp. 199–234.

139. Duru-Bellat Marie. Sociologie de l'école / Marie Duru-Bellat, Anne van Zanten. – Paris : Armand Colin, 1999. – 249 p.

140. Dutay Emmanuel. L'école contre le reste du monde / Emmanuel Dutay // Le Monde de l'éducation. – Février, 2008. – P. 1.

141. Encrevé André. L'instruction primaire: l'héritage de la révolution / André Encrevé // Religion et culture dans les sociétés et les Etats européens de 1800 à 1914. – Edition Sedes/VUEF/CNED, 2002. – P. 225.

142. Encyclopédie générale Larousse. – Paris : T.V., 1967. – 904 p.

143. Ferrari Alessandro. Les ambiguïtés de la «saine laïcité» de l'Etat italien / Alessandro Ferrari // Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe / Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 49–55.

144. Fourez G. Se représenter et à mettre en oeuvre l'interdisciplinarité à l'école / Georges Fourez // Revue des sciences de l'éducation. – 1998. – Vol. 24. – P. 32–34.

145. Gauchet Marcel. La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité / Marcel Gauchet. – Paris : Gallimard, 1998. – 127 p.

146. Gildea R. Education in Provincial France 1880–1914 / R. Gildea. – Oxford : A Study of Three Departements, Claredon, Press, 1983. – 178 p.
147. Glen C. L. Balancing Freedom, Autonomy and Accoutability in Education / C.L. Glen, Jan de Groof. – Nijmegen : WLP, 2005. – V. I. – 197 p.
148. Godechot J. La grande nation. L’expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799 / J. Godechot. – Paris, 1956. – 250 p.
149. Grouf de J. La liberté de choix en ce qui concerne l’enseignement d’une religion ou de la morale en Belgique – Perspectives historiques de la relation Eglise-Etat / J. de Grouf // Religious Education in Public School: Study of Comparative Law. Yearbook of the European Asociacion for the Education Law and Policy / Lopes-Muniz J. L. M., Groof de J., Lauwers G. – Springer, Nethrland, 2006. – V. VI. – P. 55–56.
150. Guizot François. Mémoires / François Guizot. – Paris, 1860. – 690 p.
151. Haarscher G. La laïcité / Guy Haarscher. – 3e édition. – Paris : Dépôt légal, 2005. – 126 p.
152. Hasquin H. Histoire de la laïcité en Belgique / H. Hasquin. – 3-ième ed. – Bruxelles : Espaces de liberté, 1994. – 182 p.
153. Hemel Ulrich. Ziele religiöser Erziehung / Ulrich Hemel. – Francfort-sur-Main : Resenburger, Studien zur Theologie, 1998. – 220 p.
154. Hervieu Leger Daniel. La religion à l’école / Daniel Hervieu Leger. – Paris : Cerf, 1990. – 220 p.
155. Hollebach A. La situation en Allemagne / Hollebach Alexandre. – Culture religieuse à l’école (sous la direction de Francis Messner). – Cerf, 1995. – 191 p.
156. Husson J.-F. Le financement public des cultes, de la laïcité et des cours philosophiques / J.-F. Husson // Courrier hebdomadaire du CRISP. – 2000. – № 1703–1704. – 293 p.
157. Jackson Robert. L’expérience britannique en enseignement religieux: structures institutionnelles et débats politiques. Religion, éducation et démocratie (sous la direction de Micheline Milot et Fernand Ouellet) / Robert Jackson. – Montréal – Paris : Harmattan, 1997. – 222 p.

158. Jackson Robert. La nouvelle éducation religieuse en Grande-Bretagne. Billan partiel de trente années de recherches. Religion, éducation et démocratie / Robert Jackson. – Montréal – Paris : Harmattan, 1997. – 210 p.

159. Jackson Robert. Living Together: a Teacher's Handbook of Suggestion for Religious Education / Robert Jackson. – City of Birmingham : District Council Education Committee, 1975. – 271 p.

160. Javeau Claude. La laïcité ecclésialisée: le cas de la Belgique / Claude Javeau // Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 160.

161. Key Competencies. A developing concept in general compulsory education [Electronic resource]. – Brussels : Eurydice, 2002. – 182 p. – URL : http://www.eurydice.org/ressources/eurydice/pdf/0_integral/032EN.pdf.

162. Koenig Matthias. L'État-nation allemand à l'épreuve des mutations de l'enseignement religieux / Matthias Koenig // Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – P. 133–137.

163. Lambert Jean. L'enjeu de l'enseignement du fait religieux à l'école publique [Electronic resource] / Jean Lambert. – URL : <http://www.iesr.ephe.sorbonne.fr>.

164. Lambert Yves. Le rôle dévolu à la religion par les européens / Lambert Yves // Sociétés contemporaines. – 2000. – № 37. – P. 11–13.

165. Le discours de Jacques Chirac sur la laïcité / выдержки, пер. с фр.: И. В. Понкина // Le monde. – 19.12.2003.

166. Le Monde diplomatique. – Février, 2004.

167. Leclerc Arnaud. La laïcité. Une valeur d'aujourd'hui? Contestations et renégociations du modèle français / Arnaud Leclerc. – Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2001. – 250 p.

168. Loeffele Laurence. Quelle morale pour la laïcité? / Loeffele Laurence // Le Monde de l'éducation. – 1999. – № 270. – P. 53.

169. Lorcerie Yves. Islam en France / Yves Lorcerie. – Paris : ed. du CNRS, 1990. – 220 p.
170. Maillard Cécile. Les sujets sensibles mieux traités dans les nouveaux programmes / Cécile Maillard // *Le Monde de l'éducation*. – Avril, 2008. – P. 55–56.
171. Matieu Matilde. Europe: la France est montré du doigt / Matilde Matieu // *Le Monde de l'éducation*. – Janvier, 2004. – P. 33–35.
172. Mayeur Françoise. Histoire générale de l'enseignement et de l'éducation en France / Françoise Mayeur // *De la révolution à l'école républicaine*. – Paris : Nouvelle Librairie de France, 1981. – P. 64.
173. Mayeur Jean-Marie. La question laïque XIX–XX siècles / Jean-Marie Mayeur. – Paris : Fayard, 1997. – 227 p.
174. Mayeur Jean-Marie. Les débuts de la III République 1871–1898 / Jean-Marie Mayeur // *Revue pédagogique*. – 1973. – P. 113–115.
175. Menasseyre Christiane. Laïcité et enseignement du fait religieux [Electronic resource] / Menasseyre Christiane. – URL : <http://eduscol.education.fr/index.php?./DO57/accueil.htm>.
176. Meredith P. Government, School and the Law / P. Meredith. – London, 1992. – 925 p.
177. Monschau Nadège. Laïcité: une exception française? / Nadège Monschau // *Vu par Géo Histoire*. – 2005. – P. 140–146.
178. Moreras Jordi. La situation de l'enseignement musulman en Espagne / Jordi Moreras // *Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe*. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris: Belin, 2005. – P. 170–171.
179. Nguyen Joseline. Ne nous voilons pas la face / Joseline Nguyen, Nicole Samadi // *Cahiers pédagogiques*. – Avril, 1994. – № 323. – P. 53.
180. Nguyen Joseline. Que se passé-t-il en Alsace-Moselle? / Joseline Nguyen, Nicole Samadi // *Cahiers pédagogiques*. – Avril, 1994. – № 323. – P. 15–16.
181. Nique C. La République n'éduquera plus. La fin de mythe Ferry / C. Nique. et C. Lelièvre. – Paris : Seuil, 1983. – 220 p.

182. Nouailhat René. Enseigner les religions au collège et au lycée. 24 séquences pédagogiques / René Nouailhat, Jean Joncheray. – Paris : Besançon, les éditions de l'Atelier / CRDP de Besançon, 1999. – 195 p.
183. Nouailhat René. Le fait religieux dans l'enseignement / René Nouailhat. – Magnard : Chemins de formation, 2002. – 115 p.
184. Ognier Pierre. Histoire de la laïcité / Pierre Ognier. – Besançon : CRDP de Franche-Comté, 1994. – 180 p.
185. Palard Jacque. Religion et politique dans l'Europe du Sud: permanences et changements / Jacque Palard // Pôle Sud. – 2002. – № 17, novembre. – P. 23–24.
186. Pelletier Denis. L'Europe, les corps: la laïcité et la voile [Electronic resource] / Denis Pelletier. – URL : www.cairn.info/revu-vingtieme-siecle-revu-d-histoire-2005-p-159.htm.
187. Pena-Ruiz Henri. Qu'est-ce que la laïcité? / Henri Pena-Ruiz. – Paris : Gallimard, 2003. – 212 p.
188. Poulat E. La laïcité qui nous gouverne au nom de l'Etat / Emil Poulat // Bulletin du Secrétariat de la Conférence des évêques de France. – Juin, 2001. – № 8/9. – P. 10.
189. Poulat E. Notre laïcité publique / Emil Poulat. – Paris : Berg International, 2003. – 389 p.
190. Prost Antoine. Histoire de l'enseignement en France, 1800–1967 / Antoine Prost. – Paris : Colin, 1968. – 376 p.
191. Rapport de la Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République remis au Président de la République, 11.12.2003. Commission présidée par Bernard Stasi / переклад доповіді Комісії Бернара Стазі з фр.: М. В. Асмыс і І. В. Понкіна. – Paris : La Documentation française, 2004. – 166 p.
192. Rapport public de Conseil d'Etat, 05.02.2004 «Jurisprudence et avis de 2003. Un siècle de laïcité (Réflexions sur la laïcité)» / пер. з фр.: І. В. Понкіна // Etudes et documentations 2004. – № 55. – P. 241–400.
193. Revue internationale d'éducation. – Juillet, 2004. – № 36. – P. 153.

194. Riou Jean-Pierre. Inspecteur général de l'Education nationale. L'enseignement du fait religieux à l'école [Electronic resource] / Jean-Pierre Riou. – URL : http://www.eduscol.education.fr/DO126/religion_modernite.pdf.
195. Rozenberg Danielle. Espagne: l'invention de la laïcité / Danielle Rozenberg // Sociétés contemporaines. – 2000. – № 37. – P. 35–51.
196. Rus Ole. Le poids du luthéranisme dans l'enseignement religieux au Danemark / Ole Rus // Des maîtres et des dieux. Écoles et religions en Europe. Sous la direction de Jean-Paul Willaime avec la collaboration de Séverine Mathieu. – Paris : Belin, 2005. – 299 p.
197. Sancho Joaquin Mantecon. L'enseignement religieux dans l'École publique espagnole / Mantecon Sancho Joaquin // Conscience et Liberté. – 2000. – № 60. – P. 120–121.
198. Schneider Ulrich. Rollenkonflikte des Religionslehrers / Ulrich Schneider. – Francfort-sur-Main, Bern, New York, 1994. – 250 p.
199. Sobocinski Aurelie. L'imam qui défend l'école catholique / Aurelie Sobocinski // Le Monde de l'éducation. – Janvier, 2008. – P. 33.
200. Sobocinski Aurelie. La quête d'excellence passe avant la religion / Aurelie Sobocinski // Le Monde de l'éducation. – Janvier, 2008. – P. 31–32.
201. Sobocinski Aurelie. Les musulmans veulent s'intégrer sans se renier / Aurelie Sobocinski // Le Monde de l'éducation. – Janvier, 2008. – P. 29–31.
202. Sociétés contemporaines Religions et laïcité en Europe. – 2000. – № 37.
203. Stenly Ralf. L'enseignement religieux islamique en Rhenanie du Nord-Westphalie et en Alsace / Ralf Stenly // Le Supplément. – Juillet, 1992. – № 181. – P. 53–60.
204. The Muslim News // The Independent. – 25 January, 1996.
205. The religious dimension of intercultural education : conference proceedings, Oslo, Norway, 6 to 8 June 2004. – Oslo : Council of Europe, 2004. – 126 p.
206. Tincq Henri. Le bouddisme tibétain, la quatrième religion en France [Electronic resource] / Henri Tincq // Le Monde. – URL : www.lemonde.fr.

207. Truong Nicolas. Chacun pour soi, et Dieu pour tous / Nicolas Truong // Le Monde de l'éducation. – Janvier, 2008. – P. 26–27.

208. Truong Nicolas. Enseigner les religions: chassé-croisé européen / Nicolas Truong // Le Monde de l'éducation. – Septembre, 2002. – P. 76–78.

209. US federal judge allows sex-abuse lawsuit against Vatican [Electronic resource] / Catholic culture. – URL : www.catholicculture.org/news/features/index.cfm?recnum=48574.

210. Willaime J.-P. Ecole et culture religieuse. Ecole et religion: une nouvelle donne? / Jean-Paul Willaime // Revue française de pédagogie. – décembre, 1998. – № 125. – P. 5.

211. Willaime J.-P. Identité religieuse en Europe / Jean-Paul Willaime, Hervieu-Léger D., Davide Grace. – Paris : La Découverte, 1996. – 188 p.

212. Willaime Jean-Paul. L'enseignement des faits religieux: perspectives européennes [Electronic resource] / Jean-Paul Willaime. – URL : <http://eduscol.education.fr/index.php?./DO57/accueil.htm>.

SCIENTIFIC EDITION

MONOGRAPH
INTELLEKTUELLES KAPITAL - DIE GRUNDLAGE FÜR INNOVATIVE
ENTWICKLUNG
RELIGIONSWISSENSCHAFT IM KONTEXT DER BILDUNG UND ENTWICKLUNG DER WELTLICHEN
SCHULE IN FRANKREICH

INTELLECTUAL CAPITAL IS THE FOUNDATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT
RELIGIOUS STUDIES IN THE CONTEXT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SECULAR
SCHOOL IN FRANCE
MONOGRAPHIC SERIES «EUROPEAN SCIENCE»
BOOK 3. PART 2

Authors:

Beletskaya I.A., Hurskiy I.Y., Kazak Y.Y., Laukhina I.S.
Litvinenko V.Y., Paladieva A.F., Stavchuk N.V.

The scientific achievements of the authors of the monograph were also reviewed and recommended for publication at the international scientific symposium
« **Intellektuelles Kapital - die Grundlage für innovative Entwicklung '2020 / Intellectual capital is the foundation of innovative development** »
(November 2-3, 2020)

The monograph is included in
International scientometric databases

Service sheet 6.4
Circulation 500 copies.
Signed: December 30, 2020

Published:
ScientificWorld -Net Akhat AV
Lußstr 13,
Karlsruhe, Germany

in conjunction with Institute «SE&E»

e-mail: orgcom@sworld.education
www.sworld.education

Publisher is not responsible for accuracy
information and scientific results presented in the monograph

ISBN 978-3-949059-03-2

